

ULUSLARARASI

AHISKA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

ÇİLT: 3 SAYI: 2 / 2023

ISSN: 2792-0747

Uluslararası Ahıska Araştırmaları Dergisi
International Journal of Ahıska Studies
Международный Журнал Исследований Ахыска

Web: www.aharde.com

İmtiyaz Sahibi / Concession Holder / Держатель концессии
Doç. Dr. Minara ALİYEVA ÇINAR

Baş Editör / Chief Editor / Главный редактор
Doç. Dr. Minara ALİYEVA ÇINAR

Yayın Editörü / Publishing Editor / Редактор публикации
Mükremin DURMUŞ

Teknik Editör / Technical Editor / Технический редактор
Mükremin DURMUŞ

Dil Editörü / Language Editor / Языковой редактор
Doç. Dr. Mustafa ULUOCAK

**Yabancı Dil Sorumlusu / Foreign Language Officer / Ответственный по иностранным
языкам**
Roşangül GULAMOVA

Logo Tasarımı / Logo Design / Дизайн логотипа
Gültekin ERDAL

Kapak Fotoğrafı / Cover Photo / Фотография обложки
Ahıska Kalesi'nin içi / Inside of Ahıska Castle / Внутри замка Ахыска

Kapak Tasarım / Cover Design / Дизайн обложки
Mükremin DURMUŞ

e-posta / e-mail / электронная почта: aharde.iletisim@gmail.com

Basım / Edition / Печать: Online

Uluslararası Ahıska Araştırmaları Dergisi

- Uluslararası Ahıska Araştırmaları Dergisi, uluslararası hakemli bir dergidir.
- Dergide yayımlanmak üzere gönderilen yazılar, belirtilen kurallara uygun olarak hazırlanmalıdır.
- Dergide yayımlanan makalelerin içerikleriyle ilgili her türlü yasal sorumluluk yazar(lar)a aittir.
- Uluslararası Ahıska Araştırmaları Dergisi'nde yer alan yazılardan akademik ölçünlere uygun olarak kaynak göstermek suretiyle aktarma ve alıntı yapılabilir.

International Journal of Ahıska Studies

- **International Journal of Ahıska Studies** is a journal publishes peer-reviewed studies in Ahıska.
- Submitted articles should strictly follow the format of the author guidelines.
- All legal responsibilities related to the contents of the articles published in the journal belong to the author(s).
- Articles in **International Journal of Ahıska Studies** can be quoted by following citation rules.

Международный Журнал Исследований Ахыска

- **Международный Журнал Исследований Ахыска** - международный рецензируемый научно-практический журнал
- Статьи, представленные для публикации в журнале, должны быть подготовлены в соответствии с указанными правилами.
- Вся ответственность за содержание статей, опубликованных в журнале, принадлежит автору (авторам).
- Статьи опубликованные в **Международном Журнале Исследований Ахыска**, можно цитировать, указав источник в соответствии с академическими стандартами.

Akademik Danışma Kurulu / Academic Advisory Board / Академический совет

Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun (Emekli Öğretim Üyesi– Türkiye)

Prof. Dr. Ahmet Buran (Fırat Üniversitesi – Türkiye)

Prof. Dr. Alev Sınar Uğurlu (Bursa Uludağ Üniversitesi – Türkiye)

Prof. Dr. Bilgehan Atsız Gökdağ (Kırıkkale Üniversitesi – Türkiye)

Prof. Dr. Cengiz Alyılmaz (Bursa Uludağ Üniversitesi – Türkiye)

Prof. Dr. Fikret Türkmen (Emekli Öğretim Üyesi – Türkiye)

Prof. Dr. Gürer Gülsevin (Ege Üniversitesi – Türkiye)

Prof. Dr. Hatice Şahin (Bursa Uludağ Üniversitesi – Türkiye)

Prof. Dr. Leyla Karahan (Gazi Üniversitesi – Türkiye)

Prof. Dr. Mustafa Öner (Ege Üniversitesi – Türkiye)

Prof. Dr. Osman Karatay (Ege Üniversitesi – Türkiye)

Prof. Dr. Sadettin Gömeç (Ankara Üniversitesi – Türkiye)

Prof. Dr. Selçuk Kırılı (Bursa Uludağ Üniversitesi – Türkiye)

Prof. Dr. Semra Alyılmaz (Bursa Uludağ Üniversitesi – Türkiye)

Bu sayının hakemleri / Referees of this issue / Рецензенты этого номера

Prof. Dr. Ali Asker – Karabük Üniversitesi

Doç. Dr. İkrım Çınar – Kafkas Üniversitesi

Doç. Dr. Ahmet Niyazov – Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü

Doç. Dr. Mustafa Uluocak – Bursa Uludağ Üniversitesi

Doç. Dr. Rüstem Mürseloğlu – Medeniyet Üniversitesi

Doç. Dr. Ayna Askeroğlu Arslan – İstanbul Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Gülnara Goca Memmedli – Ardahan Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Fadime Tosik Dinç – Adıyaman Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Ozan İpek – Bursa Uludağ Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Orhan Faik – İstanbul Arel Üniversitesi

İÇİNDEKİLER / CONTENTS / СОДЕРЖАНИЕ

Makaleler / Articles / Статьи

Sayfa
Pages
Страница

1. Sevilya Umarova

Araştırma Makalesi / Research Article / Исследовательская статья

Sürgün Öncesi, SSCB Dönemi ve Günümüzde Ahıska Kadınların Eğitimi Üzerine Bir Araştırma

A Study on the Education of Ahiska Women Before the Exile, During the USSR Period And Today

Исследование образования женщин ахыска до депортации, периода СССР и сегодня

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10233560>

46-58

2. Ridvan Chitilov

Araştırma Makalesi / Research Article / Исследовательская статья

Neşr-i Âsâra Da'vet (Ahıskalı Ömer Faik Numanzade'nin Matbuat Hayatı-XXX)

Neshr-i Asara Davet (The Publicist Activities of Omar Faik Numanzade from Ahiska-XXX)

Нешр-и асара давет (Публицистическая деятельность Омара Фаика Нуманзаде из Ахыски-XXX)

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10233892>

59-80

3. Zaide Galip

Araştırma Makalesi / Research Article / Исследовательская статья

Türkiye'de Ahıska Türkleri Üzerine Yapılan Lisansüstü Tezler Genel Bir Bakış (1990-2023)

An Overview of Graduate Theses on Ahıska Turks in Türkiye (1990-2023)

Обзор диссертаций по туркам-ахыска в Турции (1990-2023)

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10234124>

81-100

4. Yasmin Terzioğlu

Kitap Tanıtım / Book review / Рецензия на книгу

"Ahısxa Türk Mədəniyyəti və Ədəbiyyatı Tarixi" (Ahıska Türk Medeniyeti ve Edebiyatı Tarihi) Kitabının Tanıtımı

"History of Ahıska Turkish Civilization and Literature" Book Review

Рецензия на книгу "История цивилизации и литературы турок-ахыска"

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10234455>

101-104

5. Nilüfer İsmailoğlu

Kitap Tanıtım / Book review / Рецензия на книгу

Ahıska Türk Kültüründe Âdet, Merasim ve Anlatımları

Customs, Ceremonies and Expressions in Ahıska Turkish Culture

Обычай, традиции и высказывания в культуре турок-ахыска

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10245363>

105-108

**Sürgün Öncesi, SSCB Dönemi ve Günümüzde Ahıskalı Kadınların Eğitimi Üzerine Bir
Araştırma****A Study On The Education Of Ahıska Women Before The Exile, During The USSR
Period And Today****Исследование Образования Женщин Ахыска До Депортации, Периода Ссбр И
Сегодня****Sevilya Umarova¹****DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10233560>****Makale Türü: Araştırma Makalesi****Makale Bilgileri****Geliş Tarihi**

10.03.2023

Kabul Tarihi

07.11.2023

Anahtar KelimelerSSCB'de Eğitim
Ahıskalı Türk Kadını
Evlilik Kurumu**Öz**

Eğitim, kaliteli bir yaşamın önemli koşullarından biri olmakla birlikte toplumsal gruplar ve cinsiyetler arasındaki eşitsizlikleri en aza indirebilecek ve günümüz dünyasında hızlı değişim ve gelişim sürecine uyum sağlayabilecek bir anahtardır. Bu nedenle günümüzde bir toplumun kadınlarına vereceği eğitimin niteliği, toplumun tüm kesimlerini içine alması açısından büyük önem taşımaktadır. Kadın eğitimi ile ilgili çalışmalar incelendiğinde, Ahıska Bölgesi Türk kadınları da dâhil olmak üzere tarih boyunca kadınların eğitim ve öğretim konusunda zorluk çektikleri ortadadır. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle dünya sisteminin değişmesi Kadın Eğitim Kurumlarını da etkilemiştir. Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusya'nın yıkılmasının ardından, İkinci Dünya Savaşının meydana gelmesi, köklü değişimlere neden olacak trajedilerin yaşanmasına yol açmıştır. Ancak eğitimde yapılan reformlar sayesinde kadınlar için bir fırsata dönüşmüştür. Bu çalışmada Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'dan 36 kadın ile görüşme yapılmıştır. Görüşmelerin yorumlanması ile sürgün öncesi, SSCB dönemi ve günümüzde Ahıskalı kadınların eğitim durumları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Article Info**Received**

10.03.2023

Accepted

07.11.2023

KeywordsEducation in USSR
Ahıska Turkish Woman
Institute of Marriage**Abstract**

Education is one of the basic conditions for a quality life and a key to minimizing inequalities between social groups and genders and adapting to the process of rapid change and development in today's world. For this reason, the quality of education that society provides to its women is of great importance in terms of the inclusion of all segments of society. Looking at the studies on women's education, it is clear that women, including Turkish women in the Ahıska region, have faced difficulties in being educated and trained throughout history. Women's educational institutions were also affected by the change in the world system with the outbreak of World War I. After the collapse of the Ottoman Empire and Tsarist Russia, the occurrence of the Second World War, the tragedies that will cause radical changes and the reforms in education have turned into an opportunity for women. In this research a total of 36 women from Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan were interviewed. The results

¹ Araştırmacı, sevilya1998@gmail.com, ORCID: 0009-0002-202-8257.

of the interviews have been transcribed in this article with the help of digital research sources.

Информация о статье**Дата прибытия**

10.03.2023

Дата приема

07.11.2023

Ключевые слова

Образование в СССР

Женщина ахыска

Институт семьи

Резюме

Образование является одним из основных условий качественной жизни и ключом к минимизации неравенства между социальными группами и полами, и адаптации к процессу быстрых изменений и развития в современном мире. По этой причине качество образования, которое общество даёт своим женщинам, имеет огромное значение с точки зрения охвата всех слоев населения. При изучении исследований, посвященных женскому образованию, становится очевидным, что на протяжении всей истории женщины сталкивались с трудностями в образовании и обучении, в том числе женщины ахыска-турчанок. С началом Первой мировой войны изменения в мировой системе затронули и женские учебные заведения. После распада Османской империи и Царской России, начала Второй мировой войны, трагедии, которые повлекли к фундаментальным изменениям, а также реформы, проведенные в сфере образования, предоставили определенные возможности для женщин. В ходе этого исследования было опрошено 36 женщин из Казахстана, Кыргызстана и Узбекистана. Результаты интервью были расшифрованы в данной статье с помощью цифровых источников.

1. GİRİŞ

Tarih boyunca kadın eğitimi ile ilgili genel çalışmalara bakıldığında, her toplumda görüldüğü gibi, Ahıska Bölgesi Türk kadınlarının da eğitim-öğretim konusunda zorluk çektikleri görülmektedir. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ile birlikte birçok kurumla birlikte kadınların eğitim aldıkları kurumlar da bu süreçten etkilenmiştir. Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusya'nın yıkılması, kadınların hayatına belli başlı değişiklikler getirmiştir. Değişen sisteme ayak uydurmaya çalışan kadınlar savaşın yarattığı yıkımla karşı karşıya kalmışlar, ardından yaşanan İkinci Dünya Savaşı da kadınların yaşam koşullarında köklü değişimlere neden olmuştur. Fakat yaşanan bu felaketlerin yanı sıra dünya üzerinde gerçekleştirilen eğitim reformları durumu kadınların lehine değiştirmeye başlamıştır. Çünkü o zamana kadar kadınların eğitim almalarına karşı konulan engeller kaldırılmaya başlamış ve eğitim, devlet düzeyinde artık zorunlu hale getirilmiştir. Bunun temel nedenlerinden biri de savaşta kaybedilen erkek nüfusudur.

Sovyet Birliği Dönemi'nde kadınlar artık sadece ev işlerini gören kimseler değil, yeri geldiğinde siyaset kurumlarında da önemli makamlara gelen bir kimlik kazanmışlardır. Sovyetler Birliğinde kadın algısı ve kadının toplumdaki konumu değişmeye başlamıştır. Halk, genel anlamda Rusça eğitim görmekteydi. Bunun temel sebeplerinden biri ise yükseköğretimdeki eğitim dilinin Rusça olmasıydı. Ana dilde eğitim almalarına izin verilen topluluklarda dahi genel eğilim ebeveynlerinin çocuklarının Rus dilinde eğitim veren okullara devam etmeleriydi. Bunun sebebi ön lisans eğitimi tamamlanınca gidecekleri üniversitelerin yine Rus dilinde eğitim vermeleriydi. Bundan dolayı Sovyetler Birliği coğrafyasında yaşayan diğer topluluklar, çocuklarının çocukluktan itibaren Rus dilinde eğitim görmelerini uygun görmekteydiler. Sovyet toplumunda kadın algısı ve kadının konumu değişmiştir. Artık memleket için çalışan kadın vardır, bu durumda çocuklar kadınların çalışmalarına engel olmamalıdır. Bunun için hükümet kreş gibi çocukların bakımı ve eğitimi için kurumlar açmıştır. Çünkü artık okuyabilen, çalışabilen sosyalist topluma faydalı olacak bireylere ihtiyaç vardır. Sovyetler Birliği coğrafyasında yaşayan tüm halklarda görüldüğü gibi Ahıska bölgesinde de topluma faydalı birey yetiştirme gayreti içinde olan Türk kadını vardır.

Bu çalışmada, Ahıskalı kadınların SSCB dönemi öncesi ve sonrasında eğitimleri üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda sürgün öncesi ve sürgün sonrası sürüldükleri Orta Asya'nın farklı cumhuriyetlerindeki durumları ile günümüzdeki eğitim durumları irdelenmiştir. Böylece Ahıskalı kadınlar tanıtılarak günümüz kaynaklarında bu konudaki bilgi eksikliği giderilmeye çalışılacaktır.

1.1. Araştırmanın Amacı

Sovyetler Birliği döneminde Ahıskalı Türklere yönelik uygulanan kısıtlamalardan dolayı literatürde bilgi eksikliğinin olduğu görülmektedir. Gerek tarih gerek edebiyat gerek dil gerek eğitim gerekse diğer alanlarda Ahıskalıların yapabilecekleri araştırmalar kısıtlanmıştır (Aliyeva Çınar, 2019). Bunun temelinde de Sovyet Hükümeti tarafından Ahıskalı Türklerin yükseköğretim yoluyla alabilecekleri eğitime engel konulmuş olması yatmaktadır. Dolayısıyla günümüzde Ahıskalı Türkler hakkında yapılan araştırmaların eksik olduğu görülmektedir. Bu çalışmanın amacı, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan örneğinde özellikle SSCB döneminde ve günümüzde Ahıskalı kadınların eğitim durumlarını ortaya koymaktır.

2. YÖNTEM

2.1. Araştırmanın Modeli

Genel anlamda Ahıskalıların eğitim durumları üzerine araştırmaların sınırlı olduğu gözlemlenmiştir. Bununla beraber kadınların eğitim durumu üzerine yapılan çalışmaların daha da sınırlı olduğu söylenebilir (Çınar, 2018). Bu çalışmada, veri toplama aracı olarak Rusça, Türkçe ve İngilizce kaynakların taranmasıyla birlikte doküman incelenmesi ve yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır.

Sorular

1. Kaç doğumlusunuz?
2. Okula gittiniz mi?
3. Okullar nasıldı? Nasıl ders veriliyordu?
4. Etnik farklılık var mıydı?
5. Kaç yıl eğitim gördünüz? Özellikler?
6. Çok fazla Ahıskalı var mıydı?
7. Eğitiminize çevreniz nasıl bakıyordu?
8. Okumaya izin veriliyor muydu?
9. Verilmiyorsa nedenleri ve gerekçeleri neydi?
10. Okuyanlar kınanıyor muydu?
11. Kızlarda okumaya eğilim nasıldı?
12. Kızlara tavsiyeleriniz nelerdir?

Вопросы

1. Какого вы года рождения?
2. Вы ходили в школу?
3. Какими были школы? Какие уроки преподавались?
4. Было ли этническое разнообразие?
5. Сколько лет вы учились?
6. Много ли было среди обучающихся турок Ахыска?
7. Как реагировало общество на ваше образование?
8. Многим ли разрешали учиться?
9. Если не разрешали, то почему? С чем это было связано?
10. Было ли осуждение в округе?
11. Среди девочек много ли было желающих получить образование?
12. Что бы вы посоветовали нашим девочкам?²

Nitel araştırma yaklaşımı içerisinde yer alan doküman inceleme yöntemi, “araştırmanın veri setini oluşturan birincil veya ikincil kaynak olarak nitelendirilen çeşitli dokümanların elde edilmesi, gözden geçirilmesi, sorgulanması ve analizi” olarak tanımlanabilir (Özkan, 2022). Yine nitel araştırma

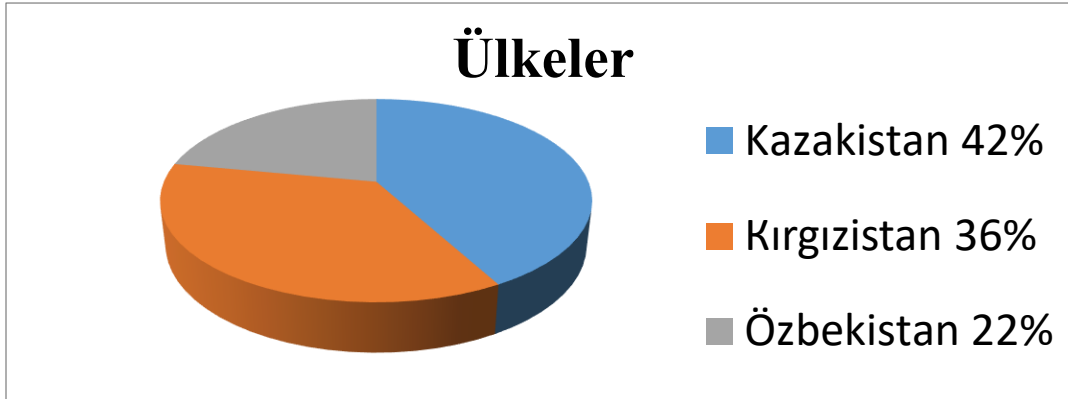
² Mülakatta listede yer almayan ama doğaçlama olarak sorulan sorular da olmuştur.

yöntemlerinden yarı yapılandırılmış görüşme tekniği, “önceden belirlenen sorularla kaynak kişilerin deneyimlerinden, görüşlerinden, duygularından vs. hareketle veri toplamak” olarak nitelendirilebilir (Karasar, 1998).

2.2. Evren-Örneklem

Bu araştırmada çalışma grubunu Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan’da yaşayan elli yaş üstü Ahıskalı kadınlar oluşturmaktadır. Buna göre; Kazakistan’dan 15, Kırgızistan’dan 13, Özbekistan’dan 8 kadın olmak üzere 36 kadınla mülakat gerçekleştirilmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların ülkelere göre dağılımı

Tablo 2. Üniversite eğitimi alan Ahıskalı kadınların Ülkelere göre dağılımı

KAZAKİSTAN		KIRGIZİSTAN		ÖZBEKİSTAN	
53 % yüksek eğitim görememiş	47% yüksek eğitim görmüş	23 % yüksek eğitim görememiş	77 % yüksek eğitim görmüş	37,5 % yüksek eğitim görememiş	62,5 % yüksek eğitim görmüş

Tablo 3. 10 yıllık temel eğitim alan Ahıskalı kadınların Ülkelere göre dağılımı

KAZAKİSTAN		KIRGIZİSTAN		ÖZBEKİSTAN	
27 % temel eğitim görememiş	73% temel eğitim görmüş	- temel eğitim görememiş	100 % temel eğitim görmüş	37,5 % temel eğitim görememiş	62,5 % temel eğitim görmüş

3. BULGULAR

3.1. SSCB’nin İlk Döneminde Ahıskalı Kadınların Eğitim Düzeyi

Ahıskalı Türkler, SSCB’nin ilk döneminde tarihî vatanları Ahıska’da yaşamaktaydı. 1944 sürgünü öncesinde Ahıskalı Türklerin eğitim durumu o dönemdeki eğitim reformuna bağlıydı. O dönemlerde Lenin’in reformlarıyla eğitim zorunlu hale getirildiyse de açılan okullar genelde il ve ilçe

merkezlerindeydi. Ahıskalı Türklerin çoğu da genel olarak köylerde yaşamaktaydı. Dolayısıyla çocukların, özellikle de kız çocuklarının eğitimi kısıtlanmış durumdaydı.

Aliyeva Çınar'ın (2019) verdiği bilgiye göre 17 Devrimi sonrası, Ahıska Türkleri okullarda önce Arap, sonra Latin ve sonra da Kiril alfabesiyle eğitim görmüşlerdir. “Osmanlı Devleti'nin bu bölgeden çekilmesinden sonra 1920'li yıllardan itibaren Azerbaycan'dan gelen öğretmenler, Ahıska Türklerine Azerbaycan Türkçesiyle eğitim vermişlerdir. 1930'lu yıllarda Ahıska, Adıgün ve Toloş'ta öğretmen enstitüleri açılmıştır. Ayrıca Ahıska gençleri yükseköğretim için Bakü'ye de gidebiliyorlardı.”

Her toplumda görüldüğü gibi Ahıska Türkleri arasında da öne çıkan aydın kadınlar vardı. Burada 1944 sürgününe kadar Ahıska bölgesinde toplumun ileri gelen kadınlarından biri olan Ahıska'da doğmuş ve toplumda bir model haline gelmiş Şefika Şeyhzade Efendizade'den bahsetmeden geçmek doğru olmayacaktır. İlköğrenimini ailede babası Hacı Hafız Muhammed Emin Efendi Şeyhzade'den alan Şefika Efendizade (1882-1959), Ahıska Azgur köyü doğumlu olup Azerbaycan'da ilk kadın eğitimci, ilk kadın gazeteci olarak tanınmıştır (Agezova ve Mussa, 2022). Ayrıca Goca Memmedli'nin (2021) belirttiği gibi, Ahıska bölgesinde eğitim-öğretimde kadınların önemli bir rol oynadıkları görülmektedir. 1944 sürgününe kadar Ahıska'da öğretmenlik yapan şu isimler öne çıkmaktadır: Anşa İsmail kızı, Bilgeyiz Atayeva, Cemile Edhemzade, Cennet Matanova, Embe Bayraktarova, Fahrye Efendiyeva, Faima Saidova, Fatma Halilova, Fürget Hocasade, Gökçek Hudayeva, Hayriye Nuruyeva, Hatice Aliyeva, Hediye Memmedzade, İnalet Şakirova, Nazire Hanım, Növreste Sultanova ve Satut Hanım.

Halk arasında gelir durumu yüksek olanlar eğitim alma imkânına sahipti. Bolşevizm ve öncesi dönemlerde Ahıska bölgesinde Türkçe eğitim görmek mümkündü. Çünkü 1926'da yapılan nüfus sayımlarına göre Ahıska bölgesinde yaşayanlar kimlikte Türk olarak yazılmaktaydı. Okullarda da eğitim Türkçe yapılmaktaydı. Fakat 1935-1936 öğretim yılında okul dili Azerbaycan Türkçesine dönüştürülmüştü ve Ahıska'da yaşayan Türk kesimine de Türk yerine “Azerbaycanlı” kimliği verilmiştir (Goca Memmedli, 2021). Lenin'in ölümüyle ve Stalin'in iktidara gelmesiyle birlikte eğitimde değişimler yaşandı ve insanların eğitim düzeyi zayıflamaya başladı (Umarova, 2021). Bölgenin Çarlık Rusya'ya katılmış olması toplum üzerinde bir etki yaratmıştır. Ahıskalı Türklerin çoğu şehirlerden ayrılarak köy yerlerinde ikamet etmekteydi. Bu durum eğitime de yansımış, okuma yazma oranı hayli azalmış, bundan dolayı da Türklere azınlık statüsü verilmiştir.

Sovyetlerin eğitim için oluşturdukları model dünyaca bilinen bir modeldir. Sovyetler Birliği'nin dört bir yanında okulların açılması, nüfusun eğitim alarak okuryazar olması ülke vatandaşlarına sunulan büyük bir nimetti. Bu dönemdeki eğitimin en önemli yönü Rusların ve Türklerin yaşadığı bölgelerde eğitimin hem Rusça hem de Türkçe olmasıydı. Fakat Ahıskalılar bu durumdan çok daha sonra yararlanacaklardır. Sovyetler Birliği'nin güçlü bir devlet olmasına rağmen, totaliter bir rejim uyguladığı da unutulmamalıdır. Okullarda öğrencilerin eğitim gördüğü ders kitaplarının devletin ideolojisine uygun olarak hazırlandığı da bilinmektedir (Umarova, 2021).

Kaynak kişilerle yapılan görüşmelerden elde edilen sonuçlar da bunları desteklemektedir. Onlara göre, birçok Ahıskalı Türk, sürgün bir halkın üyesi olmalarından dolayı özellikle de eğitim konusunda ayrımcılıklara maruz kalmaktaydı. Yapılan bu görüşmelerde Ahıskalı Türklerin üniversitelere kabul edilmemeleri, ön plana çıkarılan konulardan biriydi. Bu konudaki ayrımcılık, Ahıskalı Türklerin tarımla ve ticaretle uğraşmalarına neden olmuştur (Aydingün ve Aydingün, 2014). Sovyetlerdeki liderlerin çoğunluğu erkek olduğu için kadın sorunu ekonomik ve patriarkal etmenler karşısında ikincil kalmıştır (Mary, 1985, Akt. Karakuş, 2019). Sovyetlerde kadınların işçi, anne ve evin yöneticisi konumunda olmaları ise Rusya'nın sosyalist bir idare altında olduğunu gösterir fakat bunun tam tersi olarak Rusya'nın kapitalist bir toplum olduğu da söylenebilir. Ancak Sovyetler Birliği'nde Batı tarzı kapitalizmden ziyade devlet kapitalizmi uygulanmıştır. Dolayısıyla Rusya'da nasıl bir toplumsal

durumun olduğunu ortaya koyabilmek için elde belgelerin olması gerekmektedir. Bu konuda *Glasnost* yani *açıklık* politikası, gizlenen bazı gerçeklerin ortaya çıkarılmasında yardımcı olabilir. Bu politikayla birlikte daha önce kamuoyuna yansıtılan kadın traktör sürücüleri, astronotlar, paraşütçüler ve neşe ile çalışan kadın işçi ve köylülerle ilgili gizlenmiş gerçekleri daha rahat öğrenme fırsatının yakalandığı söylenebilir (Karakuş, 2019).

3.2. SSCB Sonrası ve Günümüz

Ahıskalı kadınlar arasında sürgün öncesinde eğitim gören kadınların sayısı çok azdı. 1944 sürgünü, Ahıskalıların hayatında halkın yönünü değiştirecek bir dönüm noktasıdır. Bu olay eğitim konusunda da bir dönüm noktası olmuştur. Sürgünle hayat tamamen değişince eğitim alanında da değişimler yaşanmıştır. Artık kadınlar sadece ocak başında değil, eğitimde de kendilerini göstermeye başlamıştır. Ahıskalıların muhafazakâr bir toplum olması sebebiyle bu durum pek olumlu karşılanmamış olsa da, 1960'lı yıllardan 2000'li yıllara gelindiğinde Ahıskalı Türk kadınları arasında eğitim görenlerin sayısı hayli artmıştır. Genel itibarıyla Kazakistan'ın güney kısımlarında yaşayan Ahıskalıların arasında, Almatı'nın gelişmiş bir şehir olmasına rağmen en çok eğitim gören ve çalışan kadınların Çimkent şehrinde yaşadıkları gözlemlenmiştir. Şüphesiz ki bu durumu tetikleyen başka faktörler de mevcuttur. En temel faktörler arasında Ahıskalıların bilime ve ilime merak sarmaları, kadınların bağımsızlıklarına önem vermeleri ve söz hakkı sahibi olmak istemeleri sayılabilir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Türk Cumhuriyetleri bağımsızlıklarını elde etmiş ve artık kendi millî sınırları içinde yeni reformlar geliştirmeye başlamıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Orta Asya'daki Türk cumhuriyetlerinin içinde Kazakistan hızlı bir gelişim göstermiştir. Son otuz yıl içerisinde ülke ekonomisinin toparlanması ve ülkenin Cumhurbaşkanı Nazarbayev'in izlediği politika neticesinde ülke iç ve dışta güçlü bir konuma gelmiştir. Bu durum eğitim kurumlarını da etkilemiştir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Kazakistan Cumhuriyeti'nin hızlı bir gelişme göstermesine karşı Kırgızistan'da böyle bir ilerlemenin olmadığı görülmüştür. Ülke ekonomisinin istikrarlı olmaması, iç siyasetteki dinamikler eğitimde de düşüşe sebep olmuştur. Okuyan sayısında pek fazla azalma görülmesi de okumaya teşvik etme konusunda düşüş yaşanmaktadır. Hâlbuki bağımsızlığını kazanmadan önceki dönemde Kazakistan'da okutulmayan Ahıskalı kız çocuklarının oranı daha yüksek iken ülke bağımsızlığını kazandıktan sonra bu oranda düşüş görülmüştür. Kırgızistan'da ise merkezi yerlerde Ahıskalı Türklerin bakış açıları modernleşme söz konusu iken, kırsal bölgelerde gerileme yaşanmaktadır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan Özbekistan'da ise ülkenin o dönemki Cumhurbaşkanı Karimov iktidarı ile sıkıyönetim getirilmiştir. Her yerde disiplin ve kontrol uygulanmıştır. Mülakat yaptığımız kadınların da belirttiği gibi eğitimde de durum aynıydı. Özbekistan'ın başkenti Taşkent ve çevresinde modernleşme ve eğitime olumlu bakış varken, kırsal bölgelerde bu pek mümkün görülmemektedir. Semerkant taraflarında yaşayan Ahıskalı Türkler arasında daha çok muhafazakâr yaşam tarzına önem verilmekteydi. Fakat örneklem olarak ele alınan Ahıskalı Türklerin yaşadığı üç cumhuriyet arasında kaynak kişilerin verdiği bilgiye göre, eğitim alan kadınların oranı en yüksek Özbekistan'da görülmektedir.

Kısaca belirtmek gerekirse Sovyetler Birliği döneminde toplum tarafından yaşanan tüm baskılara rağmen üç ülkede de Ahıskalı Türk kadınları eğitimde ilerleme göstermiş ve kız çocuklarının okutulması konusunda toplumun bakış açısını değiştirmiştir. Sovyetler Birliği döneminin son yıllarında Ahıskalı Türk kadınları eğitim alabilmekte, mesleğini icra edebilmekte ve ailede etkin bir role sahip olabilmekteydi. Ahıskalı kadınlar artık önemli konumlarda çalışma imkânlarına sahip olmaya başlamışlardır. Bu durum son derece önemlidir, çünkü ailede çocuğun terbiyesi, genel anlamda anadan gelmektedir. Bu yapı sadece kadınları değil Türklerin sosyo-kültürel yapısını da kökten etkilemekteydi.

Çünkü SSCB kültürünün, yaşam tarzından düşünce biçimine kadar, elbette ki her hâlükârda Ahıskalı Türklerin yaşamında olumlu ve olumsuz tarafları söz konusudur (Umarova, 2021).

3.3. Kaynak Kişilerin Eğitim Düzeyleri ve Eğitime Bakış Açıları

Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan'da yaşayan Ahıskalı kadınlarla yapılan mülakatlar sonucunda elde edilen veriler analiz edilmiş ve şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'da yürütülen bu çalışmada, ortalama 50 yaş üstü toplam 36 Ahıskalı kadın ile yarı yapılandırılmış mülakatlar yapılmıştır. Üç farklı cumhuriyette yaşayan kadınlardan elde edilen sonuçlar farklılık göstermektedir. Kırgızistan ve Özbekistan bölgelerinde kadınların ve kızların eğitim almalarına olumlu yaklaşılırken Kazakistan bölgesinde ise tam tersi bir durumla karşı karşıya gelinmiştir.

Ahıskalıların hayata bakış açılarında yaşadıkları cumhuriyetlerin nüfusu, ekonomik durumu ve çevresi, önemli rol oynamıştır. Örneğin; Kırgızistan'ın başkenti Bişkek (o zamanki Frunze), Sovyetler Birliği döneminde çok gelişmiş bir şehirdir. Sovyetler Birliği'nin bu şehre yaptığı yatırımlar sonucunda bu şehrin hızlı bir şekilde geliştiği bilinmektedir. O dönemlerde bu şehirde yaşayanların çoğu eğitimlidir. Sovyetler Birliği'nin diğer cumhuriyetlerinde olduğu gibi Kırgızistan'da da temel eğitim 10 yıldır ve herkes bu eğitimi tamamlamak zorundaydı. Kızların hepsi üniversite eğitimi almasalar da temel eğitimin alınması zorunluydu. Sovyetler Birliği coğrafyasında yaşayan bütün çocuklar millete bakılmaksızın bu eğitime tabi tutulurdu ve çocuklarını okula gönderemeyen ebeveynler için hapis cezası uygulanırdı. Bu, Sovyetler Birliği'nin eğitim politikasıydı.

Devlet için vatandaşların bilgili ve okuryazar olması beklenirdi. Bişkek'te yaşayan Ahıskalı kızların eğitim süreçleri biz nebze olumlu ilerlerken Bişkek'ten daha küçük yerlerde yaşayanların durumu farklılık göstermekteydi. Örneğin, Bişkek'in yakınlarında bulunan Kent şehrinde de Ahıskalı Türkler yaşamaktadır. Burada eğitim görenlerin sayısı Bişkek şehrine göre daha azdır. Aile eşrafı, akrabalar ve çevrenin kız çocuklarını kınamaları ve toplumca eğitimin gereksiz bulunması kızların okumalarına ciddi derecede engel oluşturmaktaydı. Bundan dolayı Ahıskalılarda kız çocukları pek okutulmazdı. Yine de yapılan bu çalışmada Kırgızistan'da en çok eğitim alan, en çok özgür yaşayan ve farklı mesleklere sahip olanların Ahıskalı kadınlar olduğu görülmüştür.

Kırgızistan'da mülakat yapılan Ahıskalı kadınların isimleri, doğum tarihleri, eğitim durumları ve meslekleri aşağıdaki tabloda belirtilmiştir:

Tablo 4. Kırgızistan'da görüşmeye katılan kadınların doğum tarihleri, eğitim durumları ve meslekleri

İsim ve soy isim	Eğitim durumu	Mesleği
1 Fahriya İslamova (1951)	10. sınıf	Ev hanımı
2 Salima Ayvazova (1963)	10. sınıf + üniversite	Mağaza satış yetkilisi
3 Zuhra Muhadinova (1953)	10. sınıf	Ev hanımı
4 Hatice Aliyeva (1958)	10. sınıf	Ev hanımı
5 Mahiba Usmanova (1964)	10. sınıf + üniversite	Ev hanımı
6 Gulnara Aslanova (1968)	10. sınıf + üniversite	Avukat
7 Turunç Sarvarova (1953)	10. sınıf + üniversite	Rus dili ve edebiyatı öğretmeni
8 Fikriya Bilalova (1952)	10. sınıf + üniversite	Milletvekili, iş kadını
9 Nazli Mamedova (1951)	10. sınıf + üniversite	Beden eğitimi öğretmeni
10 Madina Usmanova (1968)	10. sınıf + üniversite	Ev hanımı
11 Zarifa Niyazovna (1956)	10. sınıf + üniversite	Ekonomist
12 Gülzada Dairova (1952)	10. sınıf + üniversite	Mağaza satış yetkilisi
13 Gülmira Umarova (1968)	10. sınıf + üniversite	Coğrafya hocası

Kazakistan'da yaşayan Ahıskalı kadınların durumu, diğer iki cumhuriyete göre farklılık göstermektedir. Yukarıda belirtildiği gibi aile baskısı, çevrenin kınaması ve kızların evliliğe

zorlanmaları pek çok kız çocuğunun eğitimini engellemiştir. Bu ülkede yaşayan çoğu Ahıskalı kız çocuğu, 10 yıllık temel eğitimini tamamlamadan okulu bırakmak zorunda kalmıştır. Kız çocuklarının bir kısmının ailenin maddi durumunun zayıf olmasından dolayı ebeveynlerine yardım etmek için okullarını terk ettikleri, bir kısmının ise aile baskısıyla evlendikleri görülmüştür. Kazakistan'da Ahıskalı Türkler, çoğunlukla Almatı, Çimkent ve Taraz şehirlerine bağlı kırsal kesimlerde ikamet emektedirler. Sovyetler Birliği döneminde İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan ekonomik sıkıntılardan dolayı Ahıskalı Türk kadınları genellikle kolhoz ve sovhozlarda çalıştırılmıştır. Katılımcıların da belirttikleri gibi üniversite okuma hayalini gerçekleştirmek için çeşitli yollara başvurmalarına rağmen başarılı olamamışlardır. Yapılan bu araştırmada görülüyor ki Kırgızistan ve Özbekistan'a göre Kazakistan'da okuyan kızların sayısı hayli düşüktür.

Kazakistan'da mülakatın yapıldığı Ahıskalı kadınların listesi, doğum tarihleri, eğitim durumları ve meslekleri aşağıda verilen tabloda belirtilmiştir:

Tablo 5: Kazakistan'da görüşmeye katılan kadınların doğum tarihleri, eğitim durumları ve meslekleri

№	İsim ve soy isim	Eğitim durumu	Mesleği
1	Gülistan Çuçuladze (1954)	8. sınıf	Fabrika çalışanı
2	Maynur Mamo (1968)	10. sınıf + üniversite	Doktor
3	Solmaz İssa (1955)	10. sınıf + üniversite	Kütüphane müdürü
4	Elmira Öztürk (1966)	10. sınıf + üniversite	Okul öncesi eğitim
5	Kulma Guliyeva (1941)	10. sınıf + üniversite	Rus dili ve edebiyatı
6	Muhabbat Satayeva (1958)	10. sınıf + üniversite	Paramedik
7	Zulfiya Bakirova (1990)	10. sınıf + üniversite	Tercümanlık
8	Kokoş Nazimova (1932)	3. sınıf	Ev hanımı
9	Leyla Aydinova (1970)	10. sınıf + üniversite	Hemşire
10	Mina Azizova (1965)	8. sınıf	Ev hanımı
11	Duriya Aliyeva (1955)	10. sınıf + üniversite	Polis
12	Güneş Tursunova (1948)	10. sınıf + üniversite	Pasaport dairesi memuru
13	Nuriya Aliyeva (1960)	5. sınıf	Ev hanımı
14	Hakikat Umarova (1967)	10. sınıf	Ev hanımı
15	Güneş Guseynova (1958)	10. sınıf	Ev hanımı

Özbekistan'da ulaşılan az sayıdaki Ahıskalı kadınlarla yapılan görüşme sonucunda diğer iki cumhuriyette yaşayan Ahıskalı kadınlara nazaran okumuş kesimin daha fazla olduğu gözlemlenmiştir. Elde edilen verilere göre Sovyetler Birliği döneminde Özbekistan'ın çok daha gelişmiş olduğu, kadınların çoğunun eğitim gördüğü ve bir kısmının üniversite eğitimini tamamladıkları görülmüştür. Şunu da belirtmek gerekir ki kaynak kişilerin verdiği bilgiye göre, Kırgızistan ve Kazakistan'da açık öğretim eğitimi vardı. Okumak isteyenlerin bir kısmı üniversiteye gitmeden uzaktan eğitim alırdı. Özbekistan'da ise Ahıskalılar yaşadıkları yerlere yakın eğitim kurumlarında okuma fırsatını değerlendirirdi. Eğitim alamayanlar ise ya okullardan uzak yerlerde yaşayanlar ya da evliliğe zorlananlar idi.

Özbekistan'da mülakatın yapıldığı Ahıskalı kadınların listesi, doğum tarihleri, eğitim durumları ve meslekleri aşağıda verilen tabloda belirtilmiştir:

Tablo 6: Özbekistan'da görüşmeye katılan kadınların doğum tarihleri, eğitim durumları ve meslekleri

№	İsim ve soyisim	Eğitim durumu	Mesleği
1	Rumiya Rosayeva (1963)	8. sınıf	Ev hanımı
2	Gulsara Muhtasimova (1964)	10. sınıf + üniversite	Ev hanımı
3	Ayşa Arslanova (1955)	10. sınıf + üniversite	Filolog
4	Mavlüda Mavlüdova (1960)	10. sınıf + üniversite	Hemşire
5	Raisa Mahmudova (1958)	10. sınıf + üniversite	Okul öncesi öğretmeni

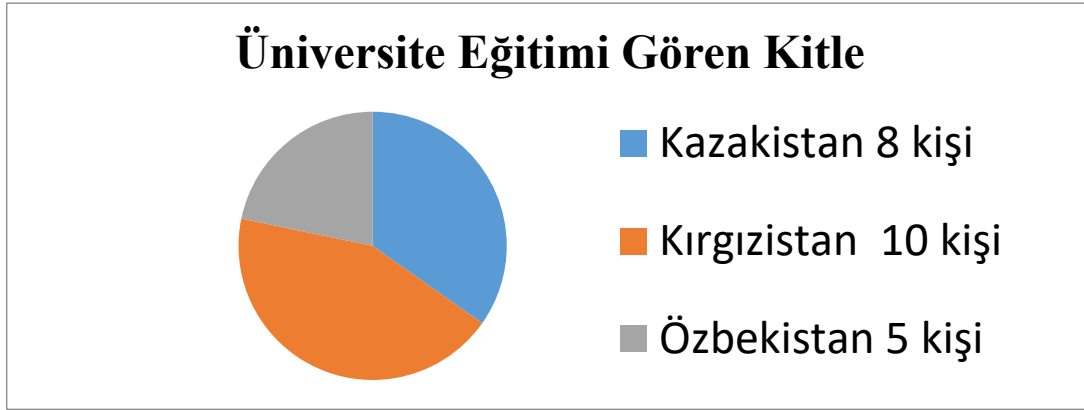
6	Sabriya Husanova (1957)	8. sınıf	Ev hanımı
7	Bilüra Aslanova (1949)	8. sınıf	Ev hanımı
8	Kamila Mahmudova (1952)	10. sınıf + üniversite	Doktor

Yarı yapılandırılmış mülakatlar sonucunda elde edilen verilere bakılırsa görülüyor ki her üç ülkede de okumak yerine aile büyükleri tarafından kız çocuklarının evlendirmeleri daha uygun görüldüğünden okuma oranı hayli düşüktür. Ahıskalılarda okuyan kız çocuklarının doğru yoldan çıkacakları, yani iyi bir eş ve anne olamayacakları düşünülmektedir. Ahıskalılar, kız çocuklarının Rus dilinde eğitim alarak, Rus kültürünü benimseyerek kendi benliklerini kaybedip Ruslaşmalarından endişe duymaktaydı. Bir kadının öz benliğini yitirmesi, kuracağı ailenin de temelini sarsacağı düşünülür. Zira kadın ailenin temel yapı taşıdır. Ahıskalılara göre okumuş kadınlar, kendi ayaklarının üzerinde durabilen ve nispeten erkeğe az itaat eden kadındır. Bu durum da Ahıskalıların geleneklerine ters düşen bir durumdur. Farklı bir düşünce, görüş ve hayat tarzı Ahıska toplumunda bir bozulma olarak görülmektedir.

Toplumun bu zihniyetine aldırmaıyıp eğitime devam eden kız çocukları, bu endişelerin yersiz olduğunu ispatlayarak kendilerinden sonra okumak isteyen kız çocukların yolunu açmışlardır. Eğitim görmüş kadınlar eğitimlerini tamamladıktan sonra köylerine, yaşadığı yerlere dönünce, layıkıyla çalışınca ve büyük başarılarla imza atınca toplum içerisinde değer kazanmaya başlamıştır. Sovyetler Birliği döneminin son yıllarında ve sonrasında kız çocuklarının eğitim almaları için daha çok yollar açılmıştır. Kaynak kişilerden elde edilen verilere göre yaşamış oldukları zorluklara boyun eğmeyip, kendi çapında yüksek dereceye gelmiş Ahıskalı kadınların hikâyeleri gurur vericidir. Mesleğinin profesyonel kimliklerinin yanında iyi birer anne kimliğiyle de toplumda yerini almaktadırlar.

Yapılan görüşmeler neticesinde okumuş olanlar farklı eğitim kurumlarında eğitim almalarına rağmen genel itibarıyla Rus dili ve edebiyatı, matematik, cebir, coğrafya, tarih, dünya tarihi gibi ortak dersler görmüşlerdir. Eğitim aldıkları ülkeye ve alanlara göre de Kazak, Kırgız veya Özbek Türkçesi dersi, sanat alanından resim ve müzik, temel beceri dersleri, beden eğitimi, yabancı dillerden de Almanca veya İngilizce dersleri almışlardır. Kendilerine ders verenlerin genellikle Moskova ve Petersburg'dan gelen öğretmenler olduğu belirtilmiştir. Öğretmenler öğrencilerini yetiştirmek için elinden gelen hassasiyeti göstermiştir, çünkü Sovyetler Birliği, eğitimin kalitesine ve güçlülüğe son derece önem vermekteydi. Ortaokul ve lisede başarılı olan öğrenciler, üniversite eğitimi almaları için teşvik edilirdi. Derslerde zayıf öğrencilere destek, zekâ gelişimi zayıf olanlara da özel sınıflar açılırdı. Yine kaynak kişilerin verdiği bilgiye göre, sınıflarda Moldovyalı, Ukraynalı, Rus, Alman, Koreli, Çeçen, Kazak, Kırgız, Özbek, Azerbaycanlı, Kürt gibi topluluklardan öğrenciler de vardı. Sayı itibarıyla Ukraynalı, Rus ve Almanlar daha çoktu, yüksek mevkilerde çalışanlar da yine onlar olurdu. Çuçulzade'nin belirttiği gibi Türk-Müslüman nüfusu genel olarak ağır işlerde çalışır, diğerlerinin emrinde olurdu.

Kaynak kişilerden ülke bazında eğitim alanların sayısı aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 7: Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'daki Kaynak Kişilerin Üniversite Eğitim Durumu

3.4. Ülkelere Göre Ahıskalı Kadınların Tercih Ettikleri Meslekler

Yapılan 36 görüşme neticesinde Kazakistan ve Özbekistan'a (en az katılımcı Özbekistan'dandır) nazaran yüksek eğitim alan Ahıskalı Türk kadınları Kırgızistan'da yaşayan kadınlardır. Görüşmenin yapıldığı 13 kişinin tümü 10 yıllık temel eğitim almış, 13 kişiden 10'u da üniversite mezunudur. İkinci yüksek eğitim düzeyine sahip Ahıskalı kadınlar Özbekistan'da yaşamaktadır. 8 kişiden 5'i üniversite mezunu, fakat kaynak kişilerden 3'ü ortaokul mezunudur. Ahıskalı kadınlar açısından eğitim düzeyi en düşük ülke, Kazakistan olmaktadır. 15 kişiden 8'i yüksek eğitim görmüş, 15 kişiden 11'i lise, 2 kişi ortaokul eğitimini tamamlamış, iki kişi ise eğitimlerini yarıda bırakmışlardır. Bunun sebebi ise katılımcıların da belirttiği gibi Kazakistan'ın Sovyetler Birliği döneminde gelişmede çok geride kalmasıdır.

Kırgızistan'daki Ahıskalı kadınlar, 1990-2000'li yıllar arasında ilk kadın konferansını gerçekleştirmiştir. Bu konferansın gerçekleşmesinde iki öncü isim rol oynamıştır: Fikriya Bilalova ve Mahiba Usmanova. Bu konferansta ülkedeki kadınları bir araya toplayıp güncel meselelerin ele alındığı, Ahıskalıların kültürel mirası olan millî danslar ve şarklılar, halk folkloru üzerine konuşmaların yapıldığı belirtilmiştir. Konferansa Kırgızistan Milletler Asamblesi Başkanları, hükümet yetkilileri ve milletvekilleri de davetliydi. Bu faaliyet, Ahıskalı kadınların konumu ile ilgili önemli bir gelişme olarak değerlendirilmektedir.

Katılımcılardan elde edinilen bilgilere göre Kırgızistan'daki okul eğitimi alan Ahıskalı kadınlar farklı mesleklere ve mevkilere sahip olmuşlardır. Aralarında milletvekili, iş kadını, beden eğitimi öğretmeni, Rus dili ve edebiyatı öğretmeni ve coğrafya öğretmeni, doktor, mağaza satış yetkilisi, avukat-hukukçu, inşaat mühendisi, iktisatçı gibi meslek sahibi kadınlar bulunmaktadır. Kazakistan'da eğitim görmüş Ahıskalı kadınlar kütüphane görevlisi, acil tıp doktoru, okul öncesi ve Rus edebiyatı öğretmeni, hemşire, içişleri pasaport yetkilisi, polis gibi mesleklerde çalışmaktadırlar. Özbekistan'da ise hemşirelik, filoloji, okul öncesi eğitim, doktorluk gibi mesleklerin bulunduğu görülmektedir.

Ahıskalı kadınların meslek seçme durumuna bakılırsa genellikle tıp ve öğretmenlik alanlarında yoğunlaştığı görülmektedir. Bunun sebeplerinden biri ise bunların 'uygun' ve evlilikte sakınca yaratmayacak meslek grubundan olmalarıdır. Rezonanslı meslekler, yani erkeklerin daha çok tercih ettiği meslekler kadınlar için pek yakışık almaz. Ahıskalı kadınların meslek seçiminde şüphesiz ki ailenin büyük bir rolü vardır. Ahıskalılara göre "kadınlara uygun olan meslekler" ve "kadınlara uygun olmayan meslekler" vardır. Mesleklerin içerisinde de Ahıskalı kadınlara uygun mesleklerin doktorluk veya hemşirelik, bir de öğretmenlik olduğu görülmektedir. Örneğin, Kazakistan'daki İçişleri Polisiye Akademisini bitiren ve albay olarak emekli olan Duriya Aliyeva, Sovyetler Birliği döneminde tüm cumhuriyetlerin içinde tek Ahıskalı Türk kadındır. Az rastlanan mesleklerden biri de avukatlık

mesleğidir. Kırgızistan'da yaşayan Gulnara Aslanova bu mesleği icra eden nadir kadınlardan biridir. Özbekistan'da kaynak kişiden alınan bilgiye göre Eğitim Bakanlığında çalışan bir Ahıskalı kadının olduğu bilgisine de rastlanmıştır.

4. SONUÇ

Yapılan bu araştırma neticesinde SSCB dönemi öncesi ve sonrasında Ahıskalı kadınların eğitimlerinin, eğitim politikalarından nasıl etkilendiği, 70 yıllık dönemde ve sonrasında nasıl bir konuma geldiği bilgilerine ulaşılmıştır. Buna göre, Çarlık Rusya'nın, Osmanlı Devleti zamanından bu yana kadın eğitimi konusunda ne durumda olduğu, Sovyetler dönemindeki reformlardan nasıl etkilendiği 36 kadınla yapılan görüşmeler sonucunda analiz edilmiştir. Bu sonuçlara göre, Kırgızistan'da eğitim alan Ahıskalı kadınların Kazakistan'da eğitim alanlara nispeten daha önde olduğu görülmektedir. Özbekistan'ın eğitimde Kazakistan ve Kırgızistan'a nazaran daha güçlü olduğu sonucuna varılmıştır.

Genel itibarıyla aileler, kendi geleneklerini, örf ve adetlerini kaybetme riski ve evlilik kurumunun zedelenmesi korkusundan kız çocuklarının okumalarına imkân tanımamaktadır. Ancak eğitim almış kadınlar, toplum içerisinde endişeye yol açan bu gerekçelerin asılsız olduğunu ispatlayarak toplum içindeki kız çocuklarının okumalarına imkân tanınmasına ve bu yolda engellerin kaldırılmasına katkı sağlamıştır. Çevrenin baskısına rağmen farklı mesleklerde eğitim gören kadınların sayısı hayli artmıştır.

Kaynak kişilere sorulan “Kızlara hangi tavsiyede bulunursunuz?” sorusuna verilen tek cevap “Kızlar kesinlikle okutulmalıdır” şeklinde tek cevap verilmiştir. Ayrıca kaynak kişiler tarafından her kadının kendi ayakları üzerinde durabilmesinin önemi vurgulanmıştır. Üstelik eğitim almış kadınların evlilik konusunda da daha sağlıklı karar verebileceği aşikârdır. Okumuş anne, okumuş aile demektir. Eğitim seviyesinin yükselmesi ile kadın da sosyo-kültürel açıdan farklı bir konuma yükselecektir.

Extended Summary

Introduction

In this study we have discussed the issue of education of Ahıska women in the pre-USSR, USSR and post-USSR periods. Looking at studies on women's education, it is clear that women have always had difficulties in education throughout history. Ahıska Turkic women are also included in what we call this. With the outbreak of the First World War, the change in the world system also affected women's educational institutions. The destruction of the Ottoman Empire and Tsarist Russia brought a certain change in their lives. Trying to keep up with the changing system, they have faced a world war, and in a very short time a new war took place, that's the Second World War. With the World War II, their destiny underwent a fundamental change. But in addition to the tragedies, the reforms in education became a good opportunity for women. Education, which had always been more or less forbidden, now became compulsory at the state level. One of the main reasons is that men cannot go to war and come back.

Women were no longer just in charge of the household, but also in charge of the whole country when it is necessary. The perception and position of women in Soviet society changed. Russians were fully educated, one of the main reasons is that higher education is in the Russian language, even if the schools are in the language of the local people, the university they will be going to will still be in Russian, for this it was even more appropriate for them to study in Russian from childhood. The perception and position of women in Soviet society has changed. Now there are women who work for the country, and in this case children should not distract them. For this reason, the government has opened child care centers and educational institutions such as kindergartens. Because now there is a Turkic woman who can read, work, be an asset to the socialist society and raise a good individual in the family.

During the study, the difference between the republics, the economic situation, the decimation of the population and the reflection on the educational situation of the region. The difficulties and struggles of women in Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan to get an education are incredible. The stories of women who do not give up on their dreams and do not accept their fate are impressive. The curriculum set by the Soviet Union, was also quite different with the curriculum in that there was no mention of the Turks in the curriculum, information about Turkey, which is the Eastern part of Europe, was only given on the map in the geography classes.

The difference in the level of education of women in Kazakhstan and Kyrgyzstan during the time of the Soviet Union is clearly in evidence. It was known that Uzbekistan had strong development at that time. Although there is a mental similarity, ethnic differences in cities, rural regions and settlements have a positive impact on women's education.

Research Approach

In addition to the digital survey, there were interviews with 36 women from three different countries. The main aim of the analysis was to clarify the educational situation of Turkish women during the USSR period, based on the stories of each of them.

Findings

1. The highest level of education was found in Kyrgyzstan (36 %), 10 out of 13 women (77 %) had a university degree, and 13 out of 13 women (100 %) had 10 years of basic education.

2. The second place in the level of education belongs to Uzbekistan (22%), 5 (62.5%) out of 8 women are university graduates, but not all of the remaining 3 (37.5%) women have completed 10 years of school.

3. Kazakhstan (42%) is the country with the lowest level of education among interviewed Ahıska Turks, 8 (47%) out of 15 women have higher education, unfortunately, most of them (27%) have not completed 10 years of primary education.

Women in Kyrgyzstan also held the first women's conference between the years 1990-2000. Fikriya Bilalova and Mahiba Usmanova were the two leading names in the realization of this conference. Presidents of Kyrgyzstan's National Assembly, government officials and deputies were also invited to the conference, and the president could not attend because he was out of office. This is an important development for the position of women.

Women in Kyrgyzstan have had different professions and careers. Among them national chairman, businesswoman, physical education teacher, Russian language, literature teacher, geography teacher, doctor, sales representative, lawyer, civil engineer, economist we are proud to have as his occupation. This is a great achievement, especially considering the conditions of that time.

In Kazakhstan, there are different professions among the students, such as librarian, emergency medicine doctor, preschool education, Russian literature department, nurse, foreign languages, internal affairs passport officer, police, etc.

Professions such as nursing, philology, preschool education and doctors stand out in Uzbekistan.

Looking at the information we gave above, we can conclude that either medical or educational departments were chosen as the majority. The Buddha says that the families' right of choice is limited. Professions "suitable" for women and professions not "suitable" for women. For example, in Kazakhstan, one has graduated from the Police Academy of Internal Affairs, one was a lawyer in Soviet period. According to the information received in Uzbekistan, there is a lady (unfortunately we could not reach her) working in the Ministry of Education, which is in a rare profession.

Discussion, Conclusions and Recommendations

According to our findings, we have tried to explain how Ahıska women were affected by their education and education policy in the USSR, pre-USSR and post-USSR periods, how they were in the period of 70 years and after, in what situation they benefited. We analyzed the situation of women's education since the Tsarist Russian-Ottoman period and how it was affected by the reforms during the

Soviet period by interviewing a total of 36 women. Contrary to what was thought, we found that Kyrgyzstan is a few steps ahead of Kazakhstan. We saw the gaps in the educational status of women in two countries. We have confirmed that Uzbekistan can be stronger in education compared to Kazakhstan and Kyrgyzstan, with a certain part receiving education there.

There is the question of refusing to send a girl to childhood education because of the loss of family traditions, customs and traditions, the main fear of damaging the institution of marriage. Forced marriages have destroyed many lives. It is a significant increase in the disappearance of the perception of a woman who has read - a distorted woman. Despite the pressure of the environment, our women who work in different professions have increased the belief that many things can be achieved in this life if case they want to.

Finally, when we asked the women what advice they would give to girls, the answer was: "Read. Because every woman should be able to stand on her own two feet, they should not rush into marriage. Our women think it is healthier to have an education before marriage. This means that studying does not harm the institution of marriage, but rather strengthens it. A conscious marriage is a healthy marriage. A mother who reads means a family which reads. With the increase in the level of education, the position of women in the socio-cultural structure has gained a different status.

Despite all the difficulties, I am eternally grateful to our women who have fulfilled their dreams and raised a good generation. Because behind every successful person there is always a woman, usually a mother, sometimes a sister, sometimes a wife... Each story is flattering.

KAYNAKÇA

- Agezova, S. ve Mussa, M. (2022). *Tarihten sayfalar: bir kadın, bir ömür...* DATÜB Yayını.
- Aliyeva Çınar, M. (2019). *Ahıskalı Türklerin romanında 1944 sürgünü. 2. uluslararası Türk toplulukları bilgi şöleni: Ahıska Türkleri içinde* (212-219). (Ed. M. Aliyeva Çınar, İ. Çınar, S. Kırılı), Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları.
- Aydınğün, A. ve Aydınğün İ. (2014). *Ahıska Türkleri: ulusötesi bir topluluk- ulusötesi aileler*. Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları.
- Buckley M. (1985). *Soviet Interpretations of the Woman Question* (Ed: B. Holland), Soviet Sisterhood, University of Warnick, p. 24-50.
- Çınar, İ. (2018). Atabek yurdu etnopedagojisi: Ahıska örneği, *Turkish Studies*, Volume 13/4, p. 363-386.
- Karakuş, G. (2019). Sovyetler Birliği'nde kadının konumuna genel bakış, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6/3, 1580-1598.
- Karasar, N. (1998). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. (8. Baskı). Nobel Yayınları.
- Goca Memmedli, G. (2021). *Ahıska bölgesinde Türklerin eğitim tarihi*. Eğitim yayınevi.
- Özkan, U. B. (2022). *Eğitim bilimleri araştırmaları için doküman inceleme yöntemi*. (5. Baskı). Pegem Yayınları.
- Umarova, S. (2021). *Etnisite ve kimlik: Ahıska Türklerinin hikâyesi*, [Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi>. (Erişim Tarihi: 10.02.2023).

Neşr-İ Âsâra Da'vet (Ahıskalı Ömer Faik Numanzade'nin Matbuat Hayatı-Xxx¹)
**Neshr-İ Asara Davet (The Publicist Activities Of Omar Faik Numanzade From Ahiska-
Xxx)**

**Нешр-И Асара Давет (Публицистическая Деятельность Омара Фаика Нуманзаде
Из Ахыски-Ххх)**

Dr. Ridvan Chitilov²

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10233892>

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Makale Bilgileri

Geliş Tarihi

04.05.2023

Kabul Tarihi

12.11.2023

Anahtar Kelimeler

Ömer Faik Numanzade
Neşr-i Âsâra Da'vet
Matbuat Hayatı

Öz

Çarlık Rusya'sı egemenliği altında yaşayan Türk halkları, 19. yüzyıldan itibaren gerek Kafkasya'da gerekse Orta Asya'da millileşme yolunda ilk adımlarını atmaya başlamışlardır. Rusya'da ardi ardına patlak veren ihtilal hareketleri, Türk halklarının yayın hayatına kavuşmalarına yol açmıştır. Yayın hayatına kavuşan bu topluluklar arasında öne çıkanlardan birileri de Azerbaycan Türkleridir. Azerbaycan'ın millileşme yolunda yayın hayatında önemli rol oynayan isimlerden biri dönemin aydınlarından olan Ömer Faik Numanzade'dir. Numanzade, çeşitli gazetelerde kaleme aldığı makale ve eserlerinde Rusya Türklerinin sosyal meselelerine değinerek bu meselelere daima çözüm yollarını aramıştır. Ahıska'nın Azgur köyünde dünyaya gelen Ö. F. Numanzade, yükseköğretimini İstanbul'da tamamladıktan sonra Galata Postahanesi'nde çalıştığı sırada işi gereği yurtdışından gelen gazete ve dergileri okuyarak yazılanları değerlendirme fırsatı elde etmiş ve böylece yayıncılık konusunda kendini geliştirmeye gayret etmiştir. O, Ahıska'ya döndükten sonra halkını aydınlatmaya çalışmıştır. Bir taraftan öğretmenlik yaparak, bir taraftan gazete ve dergilerde yazılar yazarak, bir taraftan da matbaa, gazete ve dergi işlerinde görev alarak halkın önderi olmuştur. Ancak Sovyetler Birliği'nin Türk aydınlarına yönelik uyguladığı "katliam"dan kurtulamamış ve 1937 yılında kurşuna dizilerek öldürülmüştür. Bu çalışmada Ö. F. Numanzade'nin hayatı ve faaliyetleri hakkında bilgi verilerek onun 1905 yılında yayınladığı Neşr-i Âsâra Da'vet [Eserleri Yayınlamaya Davet] adlı eserinin çeviri yazısı yapılmıştır.

Article Info

Received

04.05.2023

Accepted

12.11.2023

Keywords

Omar Faik Numanzade
Neshr-i Asara Davet
The Publicist Activity

Abstract

In both the Caucasus and Central Asia, Turkic nations living under the rule of Tsarist Russia began to take their first steps towards nationalization in the 19th century. Revolutionary movements that broke out one after another in Russia led to the Turkic nations' publicistic activities. One of the most prominent of these communities that started broadcasting was the Azerbaijani Turks.

Omar Faik Numanzade, who was one of the intellectuals of that period, played an important role in the publishing life of Azerbaijan in the direction of nationalization.

¹ "Ahıskalı Ömer Faik Numanzade'nin Matbuat Hayatı" başlığıyla çıkan yazı dizisiyle ilgili önceki yazılar *Bizim Ahıska* dergisinin 31-55, *Eğitim* dergisinin 68-70. sayıları arasında ve 78. sayıda çıkan yazılara, ayrıca *Çapar* dergisinin Ömer Faik Numanzade özel sayısında çıkan yazıya bakınız: www.ahıska.org.tr ve www.eğitim.gen.tr

² Dr., Araştırmacı, yazar. ridvanchitil@gmail.com, ORCID: 0009-0003-6733-4849.

O. F. Numanzade was always in search of solutions to these problems, touching on the social issues of Russian Turks in his articles and works in various newspapers. O.F. Numanzade, who was born in the village of Azgur in Ahıska region, completed his higher education in Istanbul. While working at the Galata Post Office, he had the opportunity to read and evaluate the newspapers and magazines coming from abroad as part of his job, and thus tried to improve himself in the field of publishing. After his return to Ahıska, he was a leader of his people. He became a leader of the people by teaching and writing in newspapers and magazines. He also worked in printing houses, newspapers and magazines. However, he could not survive the "massacre" of Turkic intellectuals by the Soviet Union and was shot in 1937.

This study provides information about O.F. Numanzade's life and activities and translates his work, Neshr-i Asara Davet [Invitation to Publish Works], which was published in 1905.

Информация о статье

Дата прибытия

04.05.2023

Дата приема

12.11.2023

Ключевые слова

Омар Фаик Нуманзаде

Нешр-и Асара Давет

Публицистическая

Деятельность

Резюме

Тюркские народы, живущие под властью царской России, начали делать первые шаги к национализации как на Кавказе, так и в Средней Азии с XIX века. Революционные движения, вспыхивающие одно за другим в России, привели к тому, что тюркские народы обрели публицистическую деятельность. Одними из видных народов среди всех начавших публиковать, являлись азербайджанские тюрки.

Одним из имен, сыгравших важную роль в издательской жизни национализации Азербайджана, был интеллектуал того периода – О. Ф. Нуманзаде. Он всегда искал решения этих вопросов, затрагивая социальные проблемы российских тюрков в своих статьях и произведениях, опубликованных в различных публичных изданиях. Нуманзаде, родившийся в деревне Азгур района Ахыска, получил высшее образование в Стамбуле и работал в почтовом отделении Галаты. В рамках своей работы имел возможность читать и оценивать газеты и журналы, поступающие из-за границы, тем самым пытаясь совершенствоваться в издательской деятельности. Вернувшись в Ахыску, он пытался просвещать свой народ и в итоге стал его лидером. Нуманзаде преподавал, публиковал свои труды в газетах и журналах, работал в типографиях. Однако он не смог пережить «резню», устроенную Советским Союзом против тюркской интеллигенции, и был расстрелен в 1937 году.

В этом исследовании даны сведения о жизни и деятельности О. Ф. Нуманзаде, а также сделан перевод его произведения «Нешр-и Асара Давет» («Приглашение к публикации произведений»), опубликованного в 1905 году.

1. GİRİŞ

Ömer Faik Numanzade, Kafkasya, Türkiye ve Azerbaycan tarihinde önemli izler bırakmış ancak son zamanlara kadar tamamen unutulmasa da çok fazla araştırılmamış önemli bir yazar, eğitimci, fikir adamı, gazeteci ve siyasetçidir. Ahıska'nın Azgur köyünde doğmuş, Osmanlı Devleti'nde eğitim almış, Tiflis'te gazetecilik yapmış, Ahıska'da millî meselelerle uğraşmış, Azerbaycan'da çeşitli devlet görevlerini yerine getirmiş ve Stalin döneminde rejim düşmanlığıyla suçlanarak kurşuna dizilmiş talihsiz bir aydındır (Akpınar, 2023).

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) döneminde Türk aydınlar hakkında yazılar yazmak ve haklarında olumlu bahsetmek bile uzun süre yasaklanmıştır. Hatta Stalin idaresi yıllarında sürgünler ve düzmece hükümlerle birçok aydın ya sürülmüş ya da kurşuna dizilmiştir. Nitekim Ömer Faik Numanzade de bunlardan birisi olmuştur.

1980’li yıllarda SSCB yönetimindeki değişim ve siyasi havanın yumuşamasından faydalanan birkaç araştırmacı ve yazar yasaklanan şahıslar ve konular hakkında yazılar ve kitaplar kaleme almaya başlamıştır. Ömer Faik Numanzade hakkında da Sovyetler Birliği döneminde yazılar ve kitaplar yazan değerli bilim adamı Şamil Gurbanov olmuştur. Ancak Gurbanov rejimin baskısından dolayı Ö. F. Numanzade’nin bazı yazılarını yayınlamamış, yayınlattığı yazılardaki bazı yerleri ise çıkarmak zorunda kalmıştır.

SSCB’nin yıkılmasından sonra Türk cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını elde etmesiyle zamanında yasaklı olan aydınlar hakkında çalışmalar hızla yayınlanmaya başlamıştır. Günümüzde de değerli araştırmacı ve yazarların çalışmalarında Ömer Faik Numanzade’nin hayatı ve biyografisi ile ilgili yeni belge ve bilginin gün yüzüne çıkarılıp yayımlandığı görülmektedir.

2022 yılında Ömer Faik Numanzade’nin doğumunun 150. münasebetiyle düzenlenen faaliyetlere ve kaleme alınan yazılara istinaden kendisinin Rusya ve Kafkasya Müslümanlarının, Azerbaycan ve Ahıska Türklerinin tarihinde önemli yer oynadığı; bir eğitimci, gazeteci, yayıncı, yazar ve aydın kimliğiyle öne çıktığı görülmektedir.

Ö. F. Numanzade, ilköğretimini Azgur köyündeki okulda tamamlamıştır. Ardından annesi Fatih Medresesi’nde okuması için İstanbul’a dayısının yanına göndermiştir. Burada eğitimine devam etmiş ve bir yıl sonra medresedeki eğitimi bırakarak Darüşşafaka Mektebi’ne geçmiş ve buradan mezun olmuştur. Bir müddet Osmanlı Devleti’nde memur olarak Galata Postahanesi’nde çalışmıştır. Ancak dönemin Osmanlı padişahı II. Abdülhamid karşıtı olduğu için doğup büyüdüğü Ahıska’ya dönmek zorunda kalmıştır.

İyi bir eğitim alan ve kendisini geliştiren Ö. F. Numanzade, memleketine gelir gelmez halkının refahı için çalışmaya başlamıştır. Bunun için bir okul açmak istemiş, ancak Çarlık Rusya’sının idarecileri Osmanlı Devleti’nde eğitim görevlilerine her türlü faaliyette bulunmalarına imkân ve izin dahi vermemiştir. Fakat Numanzade, yılmadan Azerbaycan’ın Şeki ve Şamahı şehirlerinde *usul-i cedit*³ olarak literatürde yer alan yeni tarzda eğitim veren okulların açılmasında önemli rol oynamış ve bu okullarda öğretmenlik yapmıştır. Öğretmenlik yaparken İsmail Bey Gaspıralı’nın Bahçesaray’da çıkardığı *Tercüman* (1883-1918) gazetesine yazılar da göndermiştir.

20. yüzyılın başında Tiflis’e gelen Ö. F. Numanzade, bu şehirde kalmış ve Muhammed Ağa Şahtahtlı’nın çıkardığı *Şark-i Rus* (1903-1905) gazetesinde yazılar yazmaya başlamıştır. Ancak yanlış idare yüzünden gazete iflas etmiş ve kapanma noktasına gelmiştir. Bunun üzerine Ömer Faik Numanzade gazete matbaasının satılıp dağılmaması için gazete basmahanesini satın almaya karar vermiştir. Ancak bunun için maddi imkânı olmamıştır ve bu durumu o dönemde tanıştığı ve *Şark-i Rus* gazetesinde birlikte çalışıp arkadaşı Celil Mehmedkuluzade’ye açmıştır. Bunun üzerine Azerbaycanlı zengin tüccarlardan Ali Asker Bakırzade’nin maddi yardımıyla *Şark-i Rus* basmahanesini satın alıp “Gayret” matbaasını kurmuştur. 1905 yılının mart ayında faaliyetine başlamış olan matbaa Azerbaycan’da maarifin, millî düşüncenin gelişip yayılmasında büyük hizmet etmiştir. Bu matbaada birçok broşür, ilan, süreli yayın ve kitap basılmıştır. Ö. F. Numanzade’nin ilk kitabı olan *Da’vet* de 1905 yılının nisan ayında bu matbaada basılmıştır (Akpınar, 1994).

³ Usul-i cedit okulları İsmail Bey Gaspıralı tarafından açılmış ve Çarlık Rusya’sında yaşayan tüm Rusya Müslümanlarının yaşadıkları şehirlerde açılmaya başlamıştı. Bu okullarda yeni tarzda eğitim verilmişti. İsmail Gaspıralı’nın faaliyetleri ve çıkardığı *Tercüman* gazetesi, çalışmaları ve eserleri hakkında daha fazla bilgi için şu çalışmalara bakınız: İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 1-4. Neşre Hazırlayan: Yavuz Akpınar, İstanbul, Ötügen Yayınevi.

Ömer Faik Numanzade, bunun ardından aynı yılın nisan ayında Azerbaycan fikir ve sanat hayatında eşsiz bir yeri olan *Molla Nasreddin*⁴ (1906) dergisini Mehmedkuluzade ile birlikte çıkarmış ve yönetmiştir. Ö. F. Numanzade, dergide 1917'ye kadar mesul kâtip ve redaktör olarak çalışmıştır.

Ömer Faik Numanzade, *İrşad* gazetesinin 209. sayısında çıkan *Da'vet ve Tevakku'* (6 Sentyabr 1906/29 Recep 1324 [18 Eylül 1906]) başlıklı yazısında Gayret Matbaası ile ilgili yazılanlar bunu destekler niteliktedir:

“Herkes bu mukaddes niyete iştirak edip millete bir hizmet etmek isterse bizim kent ve fukara cemaatinin ağır maişetlerinden, istibdat idarenin zararından ve bunlar kimi (gibi) zamanemizin ihtiyaç gördüğü meselelerden bâis hırda hırda (küçük küçük), meselâ: sekiz, on altı, igrimi (yirmi) sahife büyüklüğünde mecmualar yazıp Molla Nasreddin veya Gayret Matbaası idaresine göndersinler. Özlerinden yazmak istemeyip tercüme etmek isteyenler öz adreslerini bize bildirsinler. Biz özlerine Rus dilinde yazılmış hırda hırda mecmualar göndererek ki tercüme edip bize göndersinler. Gayret Matbaası Müdürü Ö. Faik Numanzade” (Çitil, 2018).

Yukarıda bahsedildiği gibi Çarlık Rusya idaresi, Ömer Faik Numanzade'nin okul açmasına dahi izni vermemiştir. Daha sonra da gazete ve dergi çıkarmasına da müsaade etmemiştir. *İrşad* gazetesinin 61. sayısındaki Hususî Muhbirlerimizden-Tiflis-Hükümetin Müslümanlara Mükâfatı (5 April 1907 / 4 Rabiülevvel 1325 [17 Nisan 1907]) başlıklı yazıda, Ömer Faik Numanzade'nin üniversitede ders vermesine Çarlık Rusya'sının genel valisinin engellediği ortaya çıkmıştır (Çitil, 2021). Onun her türlü teşebbüslerini ve faaliyetlerini yasaklama Çarlık Rusya yıkılana kadar, hatta Sovyetler Birliği döneminde de devam etmiştir.

1.1. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmada Ömer Faik Numanzade'nin kaleme aldığı ve Gayret Matbaası'nda bastırıldığı Neşr-i Âsâra Da'vet [Eserleri Yayınlamaya Davet] adlı kitabın incelenmesi amaçlanmıştır. Bu eserin Ö. F. Numanzade'nin ilk kitabı olmasından dolayı önemli olduğu düşünülmektedir. Eserde yaşadığı dönemdeki tarihi olaylar ve özellikle de Rusya Müslümanlarının maişeti ve basın-yayın alanındaki durumu hakkında önemli bilgilere rastlanmaktadır. Ayrıca Ö. F. Numanzade'nin Neşr-i Âsâra Da'vet adlı eserinde o zamana kadar gerçekleştirdiği ve ileride gerçekleştirmede düşündüğü faaliyetlere de değinilmesi onun aydın kişiliğinin bir göstergesidir.

2. YÖNTEM

Bu çalışma doküman incelemesi yöntemiyle gerçekleştirilmiş nitel bir araştırmadır. Doküman incelemesi yöntemi, araştırılmak istenen olgu veya olguların belli bir dönemdeki yazılı belgelerdeki bilgilerden hareketle analiz edilmesidir (Şimşek ve Yıldırım, 2016). Bu yöntemin temel amacı, yazılı belgelerden veriler elde etmek ve bu verileri açıklayarak yorumlamaktır.

2.1. Araştırmanın Modeli/Deseni

Çalışmada ele alınan eser, 1905 yılında Arap harfleriyle yayımlanmıştır. Bu eserin yazarı ve eseri konusunda doküman incelemesi yöntemiyle veriler toplandıktan sonra eserin çeviri yazısı yapılmıştır. TDK Türkçe Sözlük'e göre çeviri yazı, “yazılı metinlerin söyleyişteki ses değerleri dikkate alınarak başka bir alfabeyle aktarılmasıdır”. Günümüz Türkçesine göre Latin harflerine aktarılan metinde ayın ve hemze sesleri kesme işareti ile ve uzun ünlüler düzeltilme işaretiyle gösterilmiştir. Ayrıca kimi yerlerde

⁴ *Molla Nasreddin* dergisi: Ömer Faik Numanzade'nin Celil Mehmed Kuluzade ile birlikte çıkardığı tanınmış fikir, siyaset, edebiyat ve haftalık mizah dergisidir (Tiflis, 7.4.1906-9.1.1917, Tebriz: 1921, Bakü; 1922-1931). Derginin kapağında, daima Ressam O. İ. Şmerlig veya İ. Rotter tarafından çizilen renkli karikatürler yer almıştı (Akpınar 1994).

günümüzde anlaşılması zor kelime ve ifadeler parantez içinde italik yazılarak belirtilmiştir. Metin içinde yazar tarafından yapılan eklemeler köşeli parantez içinde verilmiştir.

2.2. Evren-Örneklem

Bu araştırmada genelleme yapma amacı olmadığı için evren-örneklem tayini yapılmamıştır. Bu çalışmanın içeriği, Ömer Faik Numanzade tarafından 1905 yılında Arap harfleriyle Gayret Matbaası'nda yayınlattığı Neşr-i Âsâra Da'vet adlı eseri üzerine kurgulanmıştır. Günümüzde bu eserin orijinal nüshası, Azerbaycan Devlet Arşivi'nde 8333 numaralı fonunda bulunmaktadır.

3. BULGULAR

3.1. Neşr-i Âsâra Da'vet adlı eser hakkında

Ömer Faik Numanzade Neşr-i Âsâra Da'vet adlı kitabını 1905 yılında Arap harfleriyle kurduğu Gayret Matbaası'nda yayımlanmıştır. Günümüzde kitabın asıl nüshalarından biri Azerbaycan Devlet Arşivi'nde 8333 numaralı fonunda bulunmaktadır.⁵

Neşr-i Âsâra Da'vet kitabı üzerine şimdiye kadar Azerbaycan'da iki çalışma yapılmıştır. Bunlardan birincisi Şamil Gurbanov'un *Өмер Фаик Не'манзадэ. Сечилмиш эсэрлери* [Ömer Faik Numanzade. Seçilmiş Eserleri] adlı kitapta Də'vət [Davet] başlığı altında yer alır (Gurbanov, 1992, 78-92). Ancak bu Gurbanov'un çalışmasında bazı eksiklikler bulunmaktadır. Çünkü Sovyetler Birliği döneminin şartlarından dolayı bazı yerler aktarılmamıştır. İkinci çalışma ise Şirməmməd Hüseynov tarafından Nəşri-asarə dəvət (Əsərlər nəşrinə dəvət) adıyla yayımlanmıştır (Hüseynov, 2013). Ancak bu çalışmada da bazı ufak okuma hataları görülmektedir.

Şüphesiz ki bu çalışmanın amacı eserleri karşılaştırıp eksikleri dile getirmek değildir. Çünkü dönem itibariyle bu eserler öncü çalışmalar olmuş ve birçok çalışmaya önderlik etmiştir. Türkiye'de de Neşr-i Âsâra Da'vet adlı eser üzerinde herhangi bir çalışma ve araştırmanın yapılmadığı görülmektedir.

Yazar, Neşr-i Âsâra Da'vet adlı kitabında basın-yayın faaliyetlerinin önemini ve kurmuş olduğu Gayret Matbaası ile neyi amaçladığını anlatmıştır. Bu eserde, özellikle halkın güçsüz ve geri kalmışlığının sebebinin matbaanın ve dolayısıyla matbuatın olmamasından kaynaklandığını açık bir dille belirtip ifade etmiştir.

Neşr-i Âsâra Da'vet adlı eser, Tiflis'te kurulan Türk matbaasının ilk eseri olma özelliğini taşımaktadır ve dönemin ihtiyaçlarını ve halkın geri kalmışlığını açıklamaktadır.

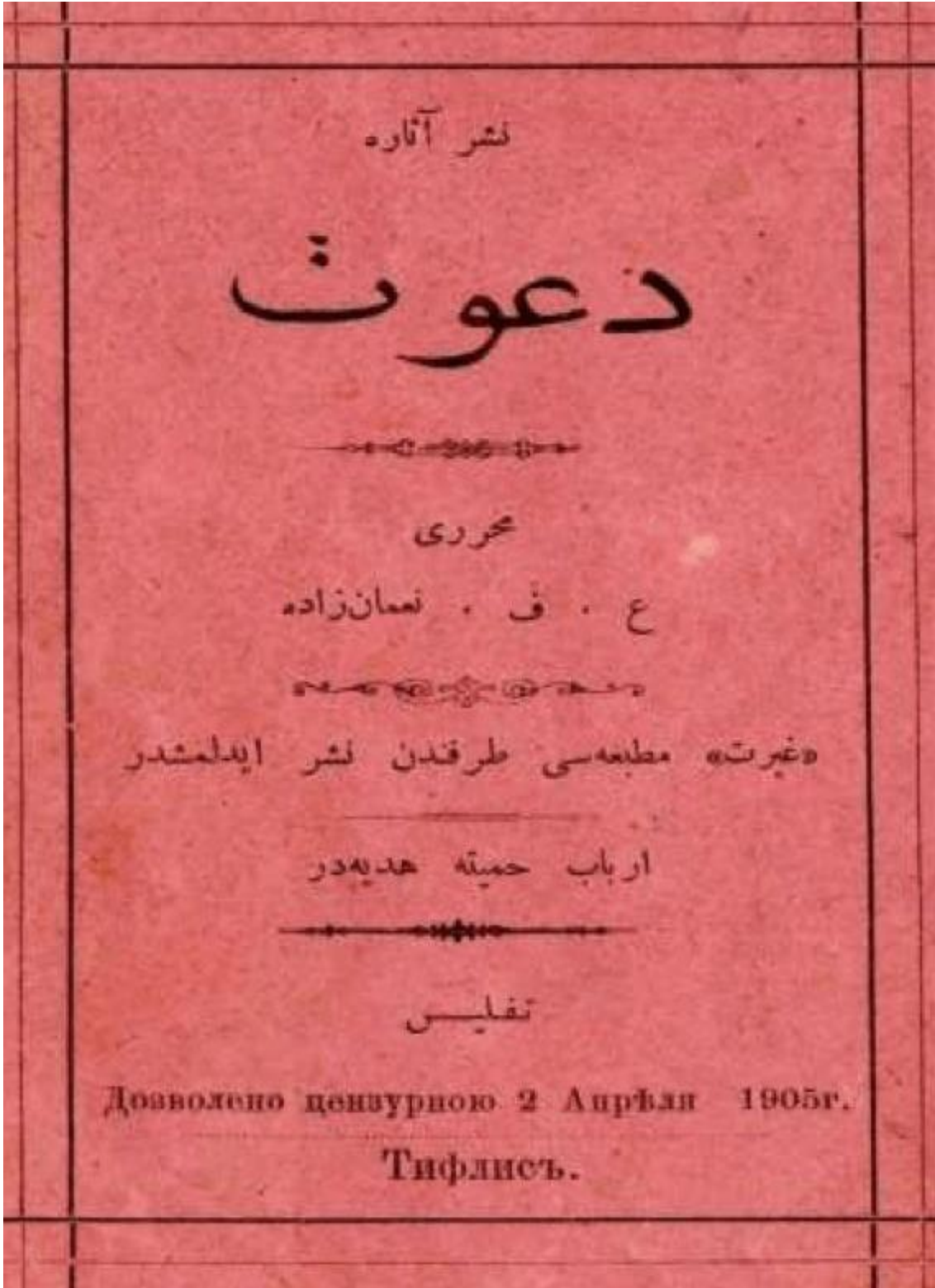
20. yüzyılın başındaki Türk basın ve yayını üzerine araştırmalar yapan araştırmacılar ve genel okuyucu kitlesi için büyük önem taşımaktadır. Çünkü eserde dile getirilenler o dönemde yaşamış aydının kendi ağzından dile getirilmiş ve kitapçık şeklinde basılmıştır.

Metnin dili ne günümüz Türkiye Türkçesidir ve ne de günümüzdeki Azerbaycan Türkçesidir. Metnin dili o dönemde İsmail Gaspıralı'nın çıkardığı *Tercüman* gazetesi ve bu gazetede kullandığı oldukça sadeleştirilmiş Osmanlı Türkçesidir, yani Rusya Müslümanları basınında kullanılan ortak edebî Türkçedir. Yazı dili de Osmanlı Türkçesinin yazı diline göre de sadedir. Örneğin, Ömer Faik Numanzade Neşr-i Âsâra Da'vet'te kitabın dili ve yayımlanacak kitapların dili hakkında şunları söylemiştir: "*Tazeden yazılacah (Yeniden yazılacak) kitaplardan savayı (başka) maarifte hayli ireli (ileri) gitmiş Müslüman milletlerinin en güzel ve nef'ali (faydalı) kitaplarını Azerbaycan'da işlenen edebî ve bir derece umumî dile çevirip neşr eyleyek (yayınlayalım).*" (Numanzade, 1905).

Resim 1. "Neşr-i Âsâra Da'vet" (Eserleri Yayınlamaya Davet) kitabının kapağı

⁵ Çalışmada kullanılan 1905 yılında Arap harfleriyle basılmış Neşr-i Âsâra Da'vet adlı kitabının kopyası Azerbaycan Devlet Arşivi'nden Sayın Doç. Dr. İkrım Çınar tarafından temin edilmiştir.

“Neşr-i Âsâra Da’vet” kitabının kapağı:

Kaynak: <https://omarfaig.info/eserler/nesri-asare-davet-eser/> (Erişim tarihi: 10.04.203)

3.2. “Neşr-i Âsâra Da’vet” Adlı Kitabının Kapağının Latin Harfleriyle Yazılışı

Neşr-i Âsâra

Da’vet

Muharriri

Ö. F. Numanzade

“Gayret” matba’ası tarafından neşredilmiştir

Erbâb-ı hamiyete hediye

Tiflis

Дозволено цензурою 2 Апрелья 1905г.

Тифлисъ

3.3. “Neşr-i Âsâra Da’vet” Adlı Kitabının Latin Harfleriyle Yazılışı

Da’vet

(1)⁶ Hakikat ve sıdk olan yerden riyâ ve yalancılığın, hamiyet ve gayret bulunan mahalden denâ’et ve tembelliğın kaçacağı gibi ma’rifet ve hürriyet nûru doğan yerden cehâlet ve esâret karanlığının gideceğı de şeksizdir. şükürler, minlerce (*binlerce*) şükürler olsun ki her milletin, her neferin sebep-i istirâhati, vâsıta-yı bekâsı, âlet-i terakkîsi olan ma’rifet ve hürriyet ışığı bu âhir vakitte bizim de gözlerimize – uzaktan da olsa – görünmekte ve geleceğımız için büyük ümitler vermektedir. Ne için vermesin ki değışmeyen, bir kararda kalan ancak Allah ve hakikat-i mutlakadır. Mahlûkun şân ve sıfatı, hâl ve iktizâ-i zamâna göre değışmektedir. Husûsiyle bu zamân kısa fikirlerle hiç ümit edilmeyen, ölçülmeyen, zayıf tasavvur ve hayâllere gelmeyen mahsûl ve vukûâtı doğan – bir anaya benzetilse yeri vardır.

(2) Öyle ana ki dün (*dün*) milyonlarca ahâlini (*ahaliyi*) hâl-i esârette tutan bir hükûmet-i zâlimeyi, bir devlet-i müstebideyi bugün gene o mazlûm cemâ’atin kıyâm ve istirdât-ı hürriyeti karşısında tir tir titreten bu kuvve-yi azîme, bir fikr-i teceddüt meydâna getirir (*getirir*).

Öyle ana ki hiç ümit edilmeyen bir vakitte dünyânın hâlini, insânların fikrini alt üst eden garîbe bir mahlûk, acîbe bir Ye’cûc Me’cûc türetip insanların evvelimci (*evvelki*) ocağı bucağı olan Asya’nın, insâniyetin birimci (*birinci*) kucağı olan Asyalıların insâniyet düşmanı, tembelliğın menba’ı olmadığını – ancak bir iki asırdan beri – medeniyet üstât ve rehberi olan gariplilere bildirtir.

Öyle ana ki dünyânın karanlık ve câhil vaktinden, suların bulantısından istifâde ile konşu hakkına, ra’iyyet (*insanların*) malına tecâvüz edenleri, özgelere malını helâl harâm demeyip karnına dolduranları kötek zoruyla kusturur.

Öyle ana ki özüne, emrine tâbi olmayan gâfil, (3) nâdân evlâdını hâk-i mezellete (*alçaklık toprağına; itibarsızlığı*), varta-yı helâke (*yokluk uçurumuna*) yuvarlatır; az zâmanda büyüğü küçük, rezil; küçüğü, büyük ve âli (yüce) eyler. Budur ki (*Bundan dolayı*) zâmanımızın bu hürriyet-engiz

⁶ Burada ve diğere yerlerde parantez içindeki rakamlar kitabın orijinal nüshasındaki sayfa numaralarını göstermek için tarafımızdan eklenmiştir.

(*hürriyet dolu*), bu hürriyet-âmîz (*hürriyet içeren*) te'siri sebebiyle Aksâ-yi Şark'ta (*Uzak Doğu'da*⁷) yağın kanlı karlar, ahan kırmızı sular (*akan kanlar*) neinki yalnız o tarafın (*sadece o tarafın değil*) belki şiddet-i sirâyeti (*bulaşma şiddeti*) sayesinde bizim de rızkımızı, hâlimizi, geleceğimizi değiştirmekte; bahâr çiçekleri gibi herkesin başında taze fikirler açmaktadır (*yeni düşünceler uyandırmaktadır*). Cennet-mekân merhûm ve mağfûr Kemâl Bey'in:

Kaza her feyzini her lütfunu bir vakit için sahlar⁸

Buyurması gibi kazâ ve kader kim bilir daha ne feyzler, ne lütuflar husûle getirecektir. Lâkin bu feyzlerden bu hâllerden, bu çiçeklerden, zâmanenin bu merhametinden bizim de istifâde etmeğimiz (*etmemiz*) lâzımdır. Bundan sonra da olsa ma'rifetlilerin ayakları altında âciz hayvanlar gibi ezilmemek için gayret ve harekete gelmeğimiz (*geçmemiz*) lâzımdır, lâbüddur (*gereklidir*). Bizim için istifâde ve terakkî kapısı imdilik (*şimdilik*) tabi'î top, tüfek ve dinamit ile (4) açılmaz. Onlar “bu hâlde” bizim hiçbir işimize yaraya bilmezler. Biz bugün ancak her kuvvetin, her hâhişin (*isteğinin*), her fikrin anası ve kökü olan ma'arif ve matbû'ât olduğunu bilmeliyiz (*bilmeliyiz*).

Maârifin ve medeniyetin bugün en birimci (*birinci*) vâsıtası, en kuvvetli nâşiri (*yayıncısı*) ise kitap ve gazetelerdir – matbû'âttır (*basılı şeylerdir*). Bunların mahal-i zuhuru (*ortaya çıkış yeri*) ise tabi'î matba'alardır. Buna göre diye biliriz (*biliriz*) ki her milletin medeniyet ve kuvveti matba'aların sayısıyla mütenâsıptır. Yani matba'ası, matbû'âtı çoh (*çok*) olan milletlerin servet ve kuvvetleri de çohdur. Aksi hâlde matbû'âtı yoh (*olmayan*) veya az olan milletlerin medeniyet ve güçleri de yoh (*yok*) hükmündedir. İmdi (*Şimdi*) biz bu kâ'ide, bu mücerrep (*deneyimli*) nişâneleri nazara alıp Kafkazya'da Müslümân matba'a ve matbû'âtının “yoh” hesabında olan azlığını arz edersek Kafkaz Müslümânlarında ma'rifet, ticâret, servet, kuvvet ve râhatın da yohluğu meydâna çıkar (*çıkart*) ki her sâhib-i insâfın bildiği bir hakikati biz biraz açık söylemiş oluruz (*oluyoruz*).

(5) Bu hâlde Rusya'da hüsn-ü sûretle devâm eden matba'alarımızın en birimcisi (*birincisi*), matbû'ât – gazetelerimizin millete en hayırlısı ve nef'alısı hamıya (*faydalısı herkese*) malum olan muhterem “*Tercüman*”⁹dır. Lâkin bir *Tercüman* ile otuz milyon halkın ihtiyacı görüle bilmez. Rusya'da Ruslardan sonraki çohluğumuza göre bize beş on değil, yüz matba'a – bir iki değil, on beş yigirmi gazet, jurnal (*yirmi gazete, dergi*) lâzımdır. Hayıf, çoh hayıf (*çok yazık*) ki güya İslâmiyet'in daha doğrusu imdiki Müslümânların matba'a ve taze matbû'ât ile hiç işleri güçleri yoh imiş gibi bu husûs aslâ nazara alınmır (*alınmıyor*); milletin en birimci (*birinci*) vâsıta-i bekâsı olan bu cihet – diğer işlerimiz gibi – köhne hâlde, sefâlet ve sefâhatimize delâlet edecek çirkin, gamlı bir sûrette birahılır (*birakılıyor*). Hâlbuki en güçlü top ve tüfekten artık (*fazla*) bizi muhafaza edecek matba'a ve matbû'âttır. Çünkü câhil ve gâfil bir şahsın veya bir milletin eline pul (*para*) gücüyle zamânemizin en büyük, en süratli atılan topları, tüfekleri, maşınaları (*makinelere*) geçse bile devâm ve bekâsı çoh azdır. Mesela: Dülgerlikten bi-haber (*Ahşap işçilikten habersiz*) olan bir kimsenin (6) eline kerki (*keser*) verilip bir kürsünün yapılması hâhiş edilse o kes (*istense o kimse*) beceriksizliği sebebiyle kerkini (*keseri*) eline vuracağı,

⁷ Burada kastedilen Rus-Japon Savaşı'dır. Bu savaş sonucunda Ruslar Japonlar karşısında ağır bir yenilgi alır ve içte karışıklıklar meydana gelir. Bunun sonucunda Çar II. Nikola manifesto yayınlayarak halklara birtakım yeni haklar vermek zorunda kalmıştır. Bu arada Rus Meclisi dediğimiz *Duma* açılmıştır. Bu dönemde Rusya Müslümânları da serbestleşmiş ve nispeten bazı haklar elde etmişlerdir. Basın yayın sahasında eskiye göre büyük bir artış olmuştur. Ancak bu durum çok uzun sürmemiş ve P. A. Stolipin'in İçişleri Bakanı olarak atanmasıyla Çarlık Rusya'nın eski sert ve yasakçı yönetim anlayışı geri gelmiştir.

⁸ Namık Kemal Bey'in Hürriyet kasidesinden bir beyit ve devamı:

Kazâ her feyzini her lütfunu bir vakt için saklar
Fütür etme sakın milletteki za'f u batâ'etden

(Kaderin her feyzinin, her yardımının bir zamanı vardır/milletteki zayıflık ve gevşeklikten sakın ümitsizliğe kapılma.)

⁹ *Tercüman*, ترجمان, Переводчикъ (1883-1918). İsmail Bey Gaspıralı'nın Bahçesaray'da çıkardığı Türk gazetesidir. Bu gazete Rusya Müslümânlarının yayınladığı en uzun süreli ve çok önemli bir yayındır. İsmail Gaspıralı'nın çıkardığı *Tercüman* gazetesi, çalışmaları ve eserleri hakkında daha fazla bilgi için şu çalışmalara bakınız: İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri: 1-4. Neşre Hazırlayan: Yavuz Akpınar, İstanbul, Ötüken Yayınevi.

tahtanı (*tahtayı*) harâp edeceği gibi, ilimsiz ma'rifetsiz bir şahsın veya bir milletin ihtiyârına (*seçimine*) habebe (*ayrıca*) dünyanın bütün topları, tüfenkleri verilse gene âhirde (*yine sonunda*) özünden yüz kere az ve küçük ama ma'rifetli, gayretli ve hamiyetli bir millete boyun eğeceği, aczini, beceriksizliğini izhâr edeceği âşikârdır. Bu hakikate şâhit getirmeğe ne hâcet: Bugün ekser Müslümân hükümetlerinin hakâret hâlleri, bir avuç ma'rifetli Avrupalılara boyun eğip teslim olmaları gözümüzün önünde dağlar gibi şâhit değil de nedir? Biraz daha izâh edek (*edelim*): Fas'ın (Mağrip), Tunus'un, Mısır'ın, Zengibar'ın (*Zanzibar'ın*) Maskat'ın, Borneo'nun, Somali'nin, Buhara'nın, Sudan'ın Hive'nin... ve özge bazı Müslümân hükümetlerinin bugünkü kan ağlatacak hâlleri, yürek parçalatacak vaziyetleri geleceğimizi fikreden her sâhib-i hamiyeti gam deryâsında boğsa şâyân değil midir? Kim ne derse desin: Ma'ârifi – matbû'âtı olmayan millet dünyânın en dehşetli cenk âlâtına gark olsa, (7) kuru sözle yedi değil, yetmiş evliyâ kuvvetine sahip olsa, hayâl ile yetmiş değil, yedi min (*bin*) arşın uzanan Zülfikâr'a mâlik olsa gene ahiri perişânlık ve pişmânlıktır. Burasını yâddan çıkarmıyah (*çıkarmayalım*) ki: “Ciddi matbû'âtı, gayret ve hamiyeti olan milletin kuvvet ve râhatı da olur” kâidesi imdiye (*kuralı şimdiye*) kadar hüküm sürmüş ve bundan sonra da kıyâmete kadar sürecektir. Buna göre bizler eğer bir an evvel maârif silâhıyla silâhlanmazsak tez geç (*silahlanmazsak er geç*) ma'rifetli, gözü açık milletlerin ticâret ve sınıat zorları (*sanat güçleri*), fikr-i siyâset kuvvetleri, âmâl-i milliye güçleri altında bugünkünden yüz kere daha bedter (*beter*) bir hâlde ezileceğimiz iki kere iki dört eder kadar âşikârdır.

Boş iftihâr, câhilâne ümit, bî-haberâne teselli, usûlsüz refâtâr (*gidiş*), ilim ve ma'rifetsiz icrâ-yı din ve mezhep bizi ne dünyâda ne de ahirette sâhil-i selâmete çıharda (*çıkarta*) bilir. Buna göre bizler: “Bazı millî ve dinî sıfât ve âmâl-i memduhemizi (*güzel işlerimizi*) şiddetle sahlamakla beraber” mutlak dünyâ umurunda konşu (*komşu*) ma'rifetli milletlerin bugünkü terakkî yollarını, mesleklerini dutmalıyız (*tutmalıyız*) ki bu yol (8) ve meslek de ancâk birdir. O da: Matba'a ve matbû'âtın çoğalmasına ve bu sâyede zamâneye göre her cür (*türlü*) mektep ve medreselerin küşâdına maârif-i milliyemizin husûl ve neşrine çalışmaktır.

Matbû'ât sebebiyle ireli gitmiş uzah (*ilerlemiş öndeki*) milletleri burada bize numûne-i ibret olmak ve şâhit getirmeğe hâcet yohdur (*yoktur*). Bir vatan kardaşı (*kardeşi*), bir memleket evlâdı olan konşumuz Ermenileri, Gürcüleri nazara alah (*alalım*). Tiflis'te konşularımızın (*komşularımızın*) kırha kadar (*kırka yakın*) mükemmel matba'aları var. Her hafta yüzlerce taze (*yeni*) kitâplar neşredilir (*yayınlanıyor*). Bizlerden çoh çoh (*çok çok*) evvel ilim ve ma'rifet yolunu rehber-i selâmet, san'at ve ticâreti vâsıta-i kuvvet ve kudret bilen vatandâşımız Ermeniler hele bir yanda dursun. Daha dününe gibi hamısı çahır (*düne kadar hepsi şarap*) küplerinin etrafını menzil eden Gürcüler de – bize nispetle – gaflet ve deliliklerini bir derece kanıp (*anlayıp*) hukûk-u milliyelerini muhâfaza etmeğe, medeniyet âlemine adım atmağa başladılar. Bu başlayış, bu hareket şeksiz âhir vakitlerde (*şüphesiz son zamanlarda*) açtıkları müteâddit (*birçok*) mükemmel matba'aları, ciddi gazeteleri, kitapları sebebiyledir. Bu hâlde çahırcı diye zem eylediğimiz (*şarapçı diye yerdiğimiz*) (9) Gürcü vatandâşlarımızın Tiflis'te gündelik bir neçe (*nice*) büyük ve hayırlı gazeteleri var. Bu yahında, belî bu yahında (*evet bu yakında*) iki gündelik gazete[ye] daha ruhsat aldılar. Demek ki o kadîm ve gâfil Gürcü konşularız da bizden evvel deprenip, bizden evvel gözlerini açıp bir neçe gündelik ve büyük gazete, birçok gâyet mükemmel matba'alara sâhip oldular. Cenâb-ı Hak daha ziyâde artırsın!

Kafkaz'daki tâifelere her işte rehber ve muallim olan vatandâşımız Ermenilerin gayret, hamiyet ve terakkileri ise daha özge bir hâlde, daha güzel bir sûrettedir: İmdiye kadar mevcût olan dört büyük ve nef'alı gazete ve jurnallarına bu il belî belî (*faydalı gazete ve dergilerine bu yıl evet evet*) bu geçen ayda iki gazete (*gazete*) daha ilâve ettiler. Demek ki yahında (*yakında*) Tiflis'te altı Ermeni gazete ve jurnalı (*gazete ve dergisi*) neşredilecek. Ne hoşbahtlık, ne âli himmet! Ne göz açıklık! Bârekallah! Gayret, hamiyet ve vakitten istifâde böyle olmalıdır! Bu iki kadîm konşumuz kim bilir daha neçe taze gazete ve jurnalı (*nice gazete ve dergi*) için hükûmete ruhsat (10) arzuhâli vermişlerdir. Hem de vermelidirler. Herçend konşularımızın (*Her ne kadar komşularımızın*) bize göre gazeteleri, kitâpları çoh artık (*çok*

fazla) ise de Avrupa'nın en küçük hükümeti olan Şvesarya (İsviçre)'ya, dünengi (*dünkü*) çoban Bulgarlara nispetle bugünkü gazeteleri, kitâpları çoh, pek çoh az, belki hiç demektir. Bu sebeple hamımız çalışmalıyih (*hepimiz çalışmalıyız*). Çalışan kül mahrûm kalmaz. Herkes Allah'ın küludur, Allah çalışan külun din ve mezhebine aslâ bahmayıp dünyâ umûrunda herkesin çalıştığı kadarınca verir.

Yuharıda konşularımızın bize göre olan terakkîlerini zikretmekten kastım onlara haset etmek, çoh görmek değil. Kastım budur ki konşularımızla beraber biz de râhat ve insânca yaşamak için ma'rifet ve medeniyette mutlak biz de onlarla beraber olmalıyih. Çünkü bir vatanda, bir evde yaşayan bir memleket evlâtlarının ilimleri, kanacakları (*anlayışları*) bir pâyede olmalıdır ki biri birleriyle kardaşça (*kardeşçe*) râhat yaşayabilsinler. Ve illâ aradaki ihtilâf cihetiyle âhiri pişmanlık ve zarardan özge bir şeyi (11) olmayan kazâ ve vukûâta meydân verilir (*veriliyor*) ki insânlık – konşuluk nokta-i nazarınca ne kadar bâ'is-i teessüf edirse gene azdır. Hâlbuki vatandaşlık, konşuluk vazifesi neinki (*sadece*) biri birleriyle hayvânca kavga etmek belki muhâfaza-i vatan için yekdiğerlerine kömek (*yardım*) ve muâvenet vermektir. Konşu evi yıhanın hiç vakit evi abât olmaz. Husûsiyle ki İslâmiyet'te din ve mezhep tefrik etmeksizin konşu ve vatandaş hakkı en hürmet olunası haklardan olduğu ma'lûmdur. Hülâsa ma'rifetli konşuların arasında ma'rifet ve insânca yaşamağımız mutlak zamâna göre ilim ve ma'rifetimizin olmağına bağlıdır. Burasını bildikten sonra hamı ömrümüzü, varımızı bu maksada sarf etmeğimiz vâcip görünür (*görünüyor*). İsteddiğimiz bu ma'rifet ve râhatın kapısı ise gayrılarda gördüğümüz gibi ancâk matba'a ve matbû'âtır – ma'arif-i millîyedir. Hayıf, min (*Yazık, bin*) kere hayıf ki din ve milletin asıl rûhu olan ilm-i ma'rifetin kuvvetini herkes kanıp (*anlayıp*) gece gündüz o maksada çalıştıkları hâlde bizler hâlâ kırhlardan, Ashâb-ı Kehf'ten, Kıtmîr, matmirden, yeşil (12) külâh giyen meleklerden... bilmem daha nelerden, ne hayâllerden kömek ve muâvenet ümit edirik (*ediyoruz*)!?. Fesuphânallah! Budur ki bizlerden elli, altmış kere az olan konşularımız gayret ve ferâsetleri cihetiyle bir hayli taze (*yeni*) kitâplara, gazetelere sâhip oldukları hâlde bu büyük Kafkaz'da bizim mükemmel bir matba'amız, yarım jurnal ve mecmû'amız bile yohdur. Herçend (*Her ne kadar*) Rusya hükümeti Rusya'yı Müslümânlara bildirmek ve Şark ile daha ziyâde kesb-i münâsebet etmek için Türk dilinde bir gazetin (*gazetenin*) vücûdunu vâcip bilip, “Şark-i Rus” adında bir gazet ihdâs ve muharrirlerini ma'lûm olan şahsa¹⁰ havâle edilse de o da her nedense çok devâm ede bilmeyip acîb (*acayip*) bir yuhuya tutulmuştur. Bizlere hayıflar olsun ki tazedden bir neçe gazete ruhsat alacağımız yere eldekini de batırıp tazedden neşredilmeğine duâ ile meşgulüh. Amân Ya Rab! Herkes gün gün ireli (*ileri*) gittiği hâlde bizler her işte, husûsiyle ma'arifte fersah fersah geri gidirik (*gidiyoruz*). Bilmem bu gidişle hâlimiz ne olacak? Ne için bizler de öz (13) derdimize kalmırh (*bakmıyoruz*)? Neden me'yûs oluruh (*umutsuz oluyoruz*)? Ne için eli kalem tutan hamiyetli, ma'lûmâtlı muharrirlerimiz yazılarını bu husûsta kanlı yaşla yazmırlar (*yazmıyorlar*)? Husûsiyle zamânımız özge zamândır, demek olmaz ki hemîşe (*daima*) bu hâlde kalacağız. Hayır, hayır! Ümidi kesmek Allah'ın nimetinden, merhametinden el çekmek demektir. İnşâAllah geleceğimiz için ümitlerimiz, hâhişlerimiz (*isteklerimiz*) ziyâde büyüktür. Lâkin bizler fırsatı itirmeyip (*yitirmeyip*) millet kaydına, ma'îşet derdine, vatan hâline kalmağa artık başlamalıyih. Bizler henüz bu yolda niçin çalışmayah, başlamıyah ki komşularımız bu başlayacağımız yolun yarısını çoktan geçip nihâyete, maksada çatmak için neinki mâllarını, cânlarını bile fedâ edirlir (*ediyorlar*). Hayıf ki her milletin ohumuşları, abrazovannıyları¹¹ (*okumuşları, eğitilmişleri*) milletlerinin derdine iştirâk edip istikbâl-i milletleri için râhatlarını, varlarını kurbân ettikleri hâlde, bizim ekser abrazovannıylarımız güyâ feylesofluk, farmasonluk satıp her şeyden bî-kayıt, bî-dert kalıp râhat râhat ömür sürürler (*sürüyorlar*)!?. Bu (14) hâl ile, bu kayıtsızlıkla, bu hamiyetsizlikle beraber ne yüzle, ne cesâretle biz de özümüzü bütün ömrünü milletin insân olmasına, râhat yaşamasına sarf eden Peygamber-i Zîşân'ın (*Yüksek şan ve şeref sahibi olan peygambere, Hz. Muhammed (sav) 'in*) tâbi'î, ümmeti hesâp edeceyik

¹⁰ Burada malum olan şahıs olarak kastedilen Mehemmed Ağa Şahtahtlı'dır.

¹¹ Obrazovanniy (образованный): Rusça bir kelime olup “eğitilmiş” anlamına gelmektedir. Ancak Ömer Faik Numanzade bu kelimeyi burada ve başka yerlerde istihza ve kinayeli kullanmıştır.

(edeceğiz)? Milletın kaydına, derdine kalan halifelerin, pâdişâhların, ulemâ ve hükemânın acaba hansı (hangi) biri zehirsiz, hançersiz döşeginde râhat râhat vefât etti? Mâzimize, târihimize bahılsın: Milletın selâmetliğı için cân fedâ eden büyüklerimiz had ve hesâbı var mı? Ne hâcet: Her il (yıl) Muharremlikte zâhiren başımıza kül saman döküp, üst başımızı kanlara bulayıp güya böyle amel ve refâtârlarıyla (davranışlarıyla) matemini sahladığımız nûr-i çeşm-i millet, mefhar¹² şühedâ'-i ümmet olan Hazret-i İmâm-ı Hüseyin aleyhiselâmın vak'a-i şehadeti bizlere numûne-i ibret, misâl-i gayret değil mi? Hayıf, sad-hezâr (yüz bin) hayıf ki o şehid-i milletperverin mâtemini bu zamâneye göre özge cür (başka türlü) tutmak, mersiyelerimizi daha taze bir siyâk-ı milletperverâne üzere ohutmak lâzım geldiğı (15) hâlde – sâhibinin niyet ve mesleğinden bî-haber hareket eden cânsız maşına (makine) gibi – kayırdığımız (yaptığımız) iş ve amelden özümüz de bî-haber bulunur: Muharrem ayının beş on gününde â'ciz uşaklar gibi “yalnız” başımıza küller döküp zincirlerle öz özümüzü vurup yaralamak âyâ âlî (acaba yüce) bir niyet uğrunda şehit olan o numune'-i gayret, o mücessem-i hamiyet için yâs ve mâtem sahlamak mıdır? Her insâf sâhibinden soraram (soruyorum):

Lâzım değil midir ki herkes tuttuğı işin, icrâ ettiğı mâtemin neden ötürü ve ne cür bir zât-ı şerif için olduğunu lâyıkıyla bilsin?

Lâzım değil midir ki bu âlî uğurda bî-kâ'ide harç edilen (kuralsız harcanan) milyonların dergâh-ı ilâhîde kabûle geçeceğı ümit edilecek bir yolda sarf edilip edilmediğini kansın (anlasın)?

Lâzım değil midir bilek (bilelim) ki o kurretu'l-a'yn-ı resul (resulün gözbebeğı) bir cüz'î, bir avuç kavim ve ta'allukâtı ile öz kuvvetinden neçe min kere artık (nice bin kere fazla) olan bir kuvvet-i azîmeye neden ötürü karşı durdu?

(16) Lâzım değil midir bilek (bilelim) ki ne için o rikkat-engîz, o ciğer-sûz hâl ile şehâdete, o dehşet-âmîz sûret ile fedâ-i cânâ râzı oldu?

Şeksiz (Şüphesiz) ki gayret ve himmeti kalb-i âlî himmetine sığmayan o millet â'şığı şehâdeti – ölümü, hayır ölüm sûretinde ebedî varlığı, esâret ve hakâret ile yaşamağa tercih verdi.

Şeksiz ki ta'allukâtının, ümmetinın hukûkunu muhâfaza etmek, hür ve müstakil yaşamah, özgelere boyun eğmemek en birimci (birinci) mukaddes niyeti idi.

Şeksiz ki niyet buyurduğı kimi hayât olmadığı sûrette maksad-ı âlisi, hukûk-ı kavmiyesi, istikbâl-i millîyesi yolunda kurban olmağı cânına minnet bildi.

Şeksiz ki niyet ve mesleğinde sebât ve karâr edip Kerbelâ deştini (ovasını) hürriyet-i vicdâniye, a'sabiyet-i kavmiye, haysiyet-i milliye, hukûk-ı insâniye kanına gark etmeğı, mahz (sırf) o dökülen kanların verdiğı kuvvetle gelecekte açılacak olan millet çiçekler(17)inin hüsn-i sûretle yaşamaları içindi. Heyhât! Harda (Nerede) o niyetler, o fedailikler, harda bizim bugünkü gâfilâne refâtârımız (gidişimiz), başlarımıza bî-ma'ni câhilâne kül saman dökmekle iktifâ etmekliğimiz? Bahınız: O âlî, kutsî niyetler ile bizim bugünkü câhilâne, mukallidâne amellerimiz arasında ne büyük tefâvütler var? Allah aşkına deyiniz: Öyle bir zât-ı kuts-meabın şehâdetini yâd ile mâtem-i lâzımü'l-edâsını ifâ etmek hukûk-ı millîyeden, ma'rifet-i dinîyeden bî-haber bir kısım a'vâmu'l-nâsın yalnız başlarına küller, döşlerine zincirler vurup küçelerde gezmekleriyle mi olar (sokaklarda gezmeleriyle mi oluyor)? Ey muvahhidin-i hakikat! Vahdâniyet, ittihât nâmına deyiniz! Öyle bir zat-ı sehâvet (cömert zatı) gösteren “ihsân”ı adıyla bazı devletlilerimizin kâsiblerden artık (zenginlerimizin kazananlardan fazla) – biri birlerine “konaklık” vermeleriyle mi şâh-i şühedânın rûh-ı mübâreğı şâd edilmek istenilir? Âmân a'zîz kardaşlar (kardeşler)! Esâs ve hakikatten ne kadar uzaklaşmış! Budur ki bu uzaklaşmağımız, râhat zannıyla bugünkü hakâret ve zilletle (hor görülmüşlük ve alçaklıkla) (18) yaşamağımız, ettiğimiz amel ve tuttuğumuz işlerin tabi'î niyetsiz, fiksiz olduğundan, yani hakikatte ne cür çalışmak gerek olduğunu

¹² Metinde مخفر şeklinde yanlış yazılmıştır.

bil[m]ediğimizdendir. Bugünkü ekser amel ve reftârımızın muvâfik şer' ve akıl olmadığına, hukûk-ı insâniyemizi muhâfazaya, istikbâl-i millyemizi temine aslâ yaraya bilmediğine elbet a'vâmü'l-nâsımızın akli ermez, fikri çatmır (*yetmiyor*). Çünkü onlar zamâna göre ma'lûmat-ı ilmiyeden, usûl ve vaz'-ı âlemden bî-herberdirler. Bu husûsta onlarda o kadar kusûr ahtarmah, bu bârede (*aramak, bu konuda*) onlardan bir şey gözlemek (*beklemek*) olmaz. Elbette herkesin ilmine, devletine, mansıbına göre hizmet, pul (*para*), iş istenilir. Bu hizmetler, bu işler elbet ve elbet ki ohumuşlarımızdan, avrazovannıylarımızdan husûsiyle milletin ataları hükmündeki reis-i rûhânîlerden gözlenir (*beklenir*). Amma hayıf, minlerce hayıf ki ekser rûhânîlerimiz, avrazovannıylarımız ancak öz hâllerine öz karınlarının derdine kalıp bütün milleti isterse zülüm ve cehâlet ateşi tutsa deprenmemek, dinmemek fikrindedirler.

(19) Âmân Ya Rab! Ne için beş günlük dünyâ muhabbetini, beş on dakikalık yalancı râhatı, az vakitte puç olacak cüz'î menfa'at-ı dünyeviyeyi (*mahvolacak çok az dünyaya ait çıkarları*) ebedî hayâta, manevî menfa'at ve mükâfâta, cennet denilen bekâ-i nîk-nâme[ye] tercih edirler (*içinde güzel sözlerin toplandığı kalıcı kitaba tercih ediyorlar*)? Ohumuşluk sıfatı, büyüklük rütbesi milleti cehâletten, sefâletten kurtarmah, bu veçhile hem nev'ine mu'âvenet etmek değil mi? Hakikat kül, toprak başımıza ki her milletin avrazovannıyları milletin selâmetliği için avâmü'l-nâs ile her cür reftâr, milletin hürriyeti uğrunda mallarını değil, cânlarını bile fedâ ettikleri hâlde bizim bazı avrazovannıylarımız sâfdil cemâ'ati, henüz ma'arif ve milletperverlik âlemine adım atmağa başlamış kardaşlarımızı (*kardeşlerimizi*) yersiz, layıksız, vakitsiz reftârlarıyla, yazılarıyla ma'arif ve medeniyetten uzaklaştırmağa bir nev' (*tür*) sebep olurlar. Arayı bu veçhile harâp eden bazı hamiyetsiz, gayretsiz avrazovannıylarımızın bed reftârlarına bahıp (*eğitilmelerimizin kötü gidişlerine bakıp*) cemâ'atimiz umâmiyetle ohumuşlara küskün ve onlardan şikâyetçi gibidirler. Hatta (20) bu küskünlük teessüf edilecek öyle bir hâldedir ki her iki tarafta da ârzü edilen hüsn-ü niyet, sadâkat ve muâvenet-i millîyenin birûze çıkmasına cidden mân'î olur. Bununla da kalmır (*kalmıyor*): Sade cemâ'atimizin bir büyük kısmı, hiç yerde eksik olmayan bir neçe bî-hamiyet, bî-gayret, bî-meslek Müslümân adındaki maymunların reftârlarına (*davranışlarına*) bahıp medeniyeti o maymunların sefâhetlerinden ibaret zan edirler (*zannediyorlar*). Müslümânlığın ahkâm ve esâsından katiyen bî-herber olup bir kahpeye olan aşkından veya bir kulluğa olan denâetkârane tama'ından (*alçakçasına tamahundan*) ötürü tebdil-i din eden sefihlere, mecnûnlara bahıp umûmiyetle ohuyanlardan, Rusça ohumahtan yüz çevirirler (*çeviriyorlar*); uşahlarını (*çocuklarını*) Rus mekteplerine vermemek fikr-i câhilânesine düşürler (*cahilane fikre düşüyorlar*), ki ne kadar teessüf edilse o kadar azdır. A canım, a kardaşlarım (*kardeşlerim*)! Niçin yüreğiniz darılır (*canınız sıkılıyor*)? Bir neçe ohumuş bî-gayret ve bî-hamiyetin tebdil-i din etmesiyle bugün her mezhepten min (*bin*) kere muhkem duran ve bu sûretle de kıyâmete kadar devâm edecek olan (21) İslâmiyet'e ne zarar olabilir? Böylelerin ne hükmü – güneşe karşı duran miçeğin (sineğin) güneşin ışığına ne zararı – olabilir ki İslâmiyet'in asıl ve esâsı olan ilim ve ma'rifetten uzak durulsun? Başında biraz akli ve fikri olan Müslümâna layık mıdır ki günün ışığına karşı duran miçeğe acıhlanıp (*sineğe kızıp*) günün ışığını istemesin veya çöreğin acısına, yanığına rast gelip çörekten el götürsün (*çeksin*)? İnsân için bu mümkün olmadığı gibi biraz ilimle avrazovannıy “?” (*eğitilmiş*) olmuş bî-hamiyet, bî-gayret bazı Müslümânlara bahıp ilim ve ma'ariften uzak durmah da mümkün ve insan sıfatı değildir. Bahınız: Bu balaca tevakku'-nâmemi yazmahdan gazez (*çocukça arzu mektubumu yazmakta maksat*) ne idi. Dert ve gam bizi hardan haralara apardı (*nereden nerelere götürdü*). Asıl maksadı koyup bize ne hâşiyeler yazdırttı. Böyle uzun hâşiyelerden ohuyanların yürekleri darıhmamah için biz gene maksada gelek (*gelelim*): Arada türeyen hamiyetsiz avrazovannıyların, işin asıl ve esâsını fikir ede bilmeyen avâmın hâllerine bahmayıp (22) ümîdvârîh (*ümitliyiz*) ki hâtır ve hayâle gelmeyen bir çoh meserrat-âmîz (*çok sevindirici*) hâlleri, mahsûlleri doğulan zamân bizim istikbâlimiz içinde hayırlı işler, semereler meydana getirir. Çünkü zamânımız özge zamândır. Zamânımız da biraz görünmeğe başlayan hürriyet, adâlet, insâniyet güneşi herçend (*her ne kadar*) bizim üstümüzde, bizim ufkumuzda da doğulacaktır (*doğulacaktır*). Lâkin o

günün ışığından vaktinde istifâde etmek için imdiden hazırlanmağımız (*şimdiden hazırlanmamız*), fırsatı itirmeyip dertleşmeğimiz lâzımdır. Dertleşmek, görüşmek, haberleşmek, arz-ı ahvâl etmeğimiz için de elbette işe yarar, söze geçer, kadri bilinir umûmî “dil”imiz olmalıdır. Bu umûmî, nüfûzlu dil dahi ma’rifetli milletlerde olduğu gibi şeksiz “matba’a” ve “matbû’ât”tır. Zira matba’a ve matbû’âtı olmayan milletin dili yoh hükmündedir. Dili olmayanın da mevcûdiyeti yoh demektir. Dünyâya, etrafa bahınız: Hansı milletin matbû’âtı çohsa o milletin servet, kudret ve râhatı da çoh demektir. Aksi hâlde matbû’âtı, yani ma’nevî dili (23) olmayan milletin diğer milletler arasında neinki (*sadece*) i’tibâr ve nüfûzu, belki adı, sanı da yohdur. Çünkü her millet öz sağlıklarını, öz varlıklarını ancak matbû’ât ile muhâfaza edirler (*ediyorlar*). Fikir ediniz: Rusya’da Ruslardan sonra en çoh millet biz Müslümânlar olduğumuz hâlde yâlnız hükûmet nezdinde değil, ma’rifetli konşularımız (*komşularımız*) arasında bile zerre miktarı kadrimiz, i’tibârimiz yohdur. Buna en küçük bir misâl arz edem (*edeyim*): Bu yahında Tiflis’te şehir idaresinde (Duma’da) büyük bir meclis kurulup müşâvere edilmişti ki Kafkazya’daki her millettten birer vekil – meb’ûs Peterburg’a gönderip dertlerini, ihtiyaçlarını arz etsinler. Bu büyük meclis konşularımız (*komşularımız*) Ermenilerden, Gürcülerden, Yahudilerden birer vekil intihâp ettiği hâlde Müslümânlardan vekil değil, varlığını bile önce yâda getirmedim!? Bu husûsta taksîr yalnız konşularımızda mı? Aslâ. Biz imdiye kadar ne ile, hansı vâsıta ile, hansı dil – hansı kitâp ve gazeteler ile (24) özümüzü hükûmete değil, konşularımıza tanıtdıh (*komşularımıza tanıttık mı*)? Bununla da bütün bütün demek olmaz ki cemâ’atimiz de taze (*yeni*) kitâp ve eserleri ohumah hevesi yohdur. Ümitsizlik tenbel işidir. Ye’is ve keder za’af nişânesidir. Kat’-ı tefekkür ise biraz ferâsetli hayvânlara bile yaraşmaz. Harda (*Nerede*) kaldı ki bu zâmanda, bu her şeyden ümit isi – kokusu (*kokusu*) gelen bir vakitte bizler, bir Şeyh Şamillerin, Cevat Hanların yurdunda oturan ahlâfı istikbâlimizden kat’-ı ümit edek (*halefleri olarak geleceğimize ümidimizi keselim*)? Hayır! Hayır! Sevgili milletimin istikbâline, kudret-i âtiyesine benim ümidim pek çohdur. “Şark-i Rus” idâresinde ola, ola özge bir meslekte ma’lûm olan hizmetim müddetinde çap edilmek üzere her taraftan gelen yüzlerce mektûplar, makaleler, eserler mende şadlı (*bende sevinçli*) ümitler, hayât-bahş (*hayat veren*) fikirler uyandırdı. Cemâ’atimizin bundan sonra da olsa konşulardan ibret alıp taze kitâpları, taze eserleri ohuyacağına yakîn hâsıl ettim. Bu yakîn ümitle her türlü cismânî, rûhânî zahmeti kabûl (25) edip bu hâlde Müslümânlarımız arasında kârı – kazancı az amma “ma’nen” hizmeti büyük, gelecekte şe’ni (*iş*), kadri artık (*fazla*) olan muntazam bir “matba’a” küşâdı (*açma*) fikrine düştük. “Cenâb-ı Hak şerîk olanlarla – ittifâk edenlerle beraberdir” hükmüne amel edip: Men (*Ben*), azîz yoldaşlarım: Ehl-i kalemden Muhammed Kulizade¹³, tüccârdan Şeyh Ali Asger Bakırzade – bu üçümüz ittihât edip Allah’ın tevfiğiyle Tiflis’te bir Müslümân matba’ası açdih. Adını “Gayret” tesmiye ettik. Gayret matba’asının en birimci (*birinci*) kastı – mesleği Türkçe, Farsça, Arapça kitâplar tab’ ve neşr etmektir (*basıp yayınlamaktır*). Ümitvarih ki milletin en büyük ihtiyâcı olan taze kitâp ve eserlerin milletimiz arasında revâç ve kadersizlikten ötürü bu hoş mesleği, hizmeti birahip âdî dükkâncılar gibi temin-i ma’îşet için yalnız ticaret kâğıtları çap etmeğe mecbûr olmarih (*olmayız*). Biz matba’anın revâç ve terakkîsi harflerin güzelliğinde, edilen siparişlerin doğru ve hoş çap edilmeğinde (*basılmasında*), (26) vaktinde hâzır olunmasında bilip, Allah’ın tevfikine ve bundan sonra yatmayacak olan milletimizin hamiyet ve mu’âvenetine arha verip hiçbir türlü masraf ve harçtan geri durmayacağız. Az bir vakitte matba’amızda Mısır ve İstanbul’un en yahşi ve güzel harflerinden iki nev’ (*nevi*) harf hazır ettik ve bundan sonra ihtiyaca ve muharrirlerin hâhişine (*isteğine*) göre Mısır’dan, İstanbul’dan gene lâzım olacak güzel harfler, kalıplar getirtmek niyetindeyiz (*niyetindeyiz*). Her cür (*türlü*) sa’y ile “Gayret” matba’asını öyle bir hâlde getirmek fikrindeyiz (*fikrindeyiz*) ki hamiyetli muharrirlerimiz, yazarlarımız, sevdagârlarımız aslâ zahmet ve çetinliğe duçar olmasınlar. Herçend hizmet ile beraber ticaret ve çohlu kazanç insânların hâhişi ise de biz hakikaten az nef’ (*fayda*) ve kazanca kanâ’at edip – Kafkaz’da yüzlerce olan gayr-ı millet matba’alarının arasında – bu taze Müslümân matba’asının hüsn-ü sûretle devamına gayret edeceyik (*edeceğiz*).

¹³ Dostu ve çalışma arkadaşı olan Celil Memmedguluzade kastedilmektedir.

Bununla beraber asıl fikir ve niyetimiz budur ki (27) elden geldiği, gücümüzün çatdığı (yettiği) kadar fennî, ilmî, sînâ'î, edebî, târihî kitâpların neşrine vâsita olah (olalım). Tazeden yazılacak (Yeniden yazılacak) kitâplardan savâyı (başka) ma'arifte hayli ireli (ileri) gitmiş Müslümân milletlerinin en güzel ve nef' alı (faydalı) kitâplarını Azerbaycan'da işlenen edebî ve bir derece umûmî dile çevirip neşr eyleyem (edelim). İmdi biz âcizâne yazılan bu "Da'vet" ile Kafkazya'daki hamı (bütün) hamiyetli muharrirleri, mu'allimleri, müderrisleri neşr-i âsâr fikr-i mukaddesine mütevâziyane, müsterihâne da'vet eyleriyik (eser yayınlama gibi mütevâzi fikre alçakgönüllülükle ve rahat gönülle davet ediyoruz). Uzahdaki muharrir ve mü'elliflerimiz eserlerini tab' ettirmek (basmak) için Tiflis'e kadar gelip zahmet çekmelerine bile hâcet yohdur (ihtiyaç yoktur). Herkes açık dil ve açık hat ile yazdırları eserleri hâhiş buyursa bize gönderebilir. Biz özümüz burada senzora (sansür memuruna) verip ruhsat alırih (alırız). Husûsî edeceğimiz, şart ve mukavele¹⁴ ile güzel sûrette çap etmeğe gayret ederik (ederiz).

Gayretli muharrir kardaşlarımız (kardeşlerimiz) âcizâne olan bu fikrimize (28) iştirâk ederler ise öyle etmek olabilir ki bir neçe ay sonra – (bu hâlde bir iki büyük kitâp çap etmekle meşgûl) – her ayda belki her iki haftada bir muntazaman birer kitâp ve mecmû'a neşr edebilecek (dergi neşredebilelim). Ne etmeli, çâre ne? Mâdemki Kafkaz'da millî bir tab şirketimiz, neşr-i âsâr heyetimiz yohdur ve bu hâlde olmağa da ruhsat verilmir (verilmiyor) veyahut demek de olabilir ki fedâkârane bir sûrette ruhsat almağa henüz çalışanlarımız yohdur, bu sûrele de olsa milletimizi ma'ariften, âlemden haberdâr etmeğe gayret etmeliyik (etmeliyiz). Gözümüzü dört açıp gasp¹⁵ edilen hukûk-i millîyemizi, hürriyet-i insâniyemizi istemeliyik (istemeliyiz). Derdimizi, ihtiyâcımızı bildirmeliyik (bildirmeliyiz). Bununla beraber milletimize terakkî yolları olan ulûm ve fûnûn-ı hâzıradan, mekârim-i ahlâktan, vezâ'if-i insâniyeden, muhabbet-i milliye ve vataniyeden ma'lûmat vermeliyik (günümüzdeki fen bilimlerinden, cömertlik ahlakından, insanlık vazifelerinden, millet ve vatan sevgisinden bilgiler vermeliyiz). Biz bu fikrimizi en evvel meslektâşımız muharrir-i fezâilperver Abdürreşid İbrahimzade'ye¹⁶ arz ettik. Aldığımız cevâpta (29) tevakku' (arzu) ve fikrimizi gayet hoş hâllikle kabûul edip "Gayret" matba'ası vâsıtasıyla her vakit küçük, büyük eserler, makâleler neşredeceğini bildirmekle bizi bu ağır işimizin evvelinde memnûn ettiler. Ümîdvârîh ki bu "Da'vet" ve mürâca'atımızla sâir hamiyetli, gayretli muharrirlerimiz dahi kast ve mesleğimizden haberdâr olup âciz lâkin sevgili milletlerine, her şeyden artık (fazla) ma'arife muhtaç olan kardaşlarına (kardeşlerine) "Gayret" matba'ası vasıtasıyla da vazife-i mukaddeselerini (mukaddes görevlerini) eda ederler.

Cemâ'at ve milletimiz, taze kitâpları ohumurlar (okumuyorlar) diye onları hemîşe töhmet etmek elbette olmaz. Ve burası da herçend doğrudur ki cemâ'atımız taze kitâba, esere pul (para) vermeğe öğrenmeyip bir kitâp ve gazeteden kırk ellisi ohumah isteyir (okumak istiyor). Amma, çâre ne? Gene hamd ve şükürler etmeliyik kırk (etmeliyiz kırk) ellisi bir kitâptan da olsa ohurlar, ohumah isteyirler (okuyorlar, okumak istiyorlar). Elbet böyle böyle ohumağa heves ederler, inşâAllah bir vakit olar (olur) ki bizim cemâ'atımız de gayr-ı milletler gibi kitâp ve gazeteyi (gazeteyi) çörek gibi (30) insân gıdası¹⁷ bilip herkes öz azugesini (yiyeyeceğini) özü için alar (alır). Biz bundan sonra, yani çektiğimiz bunca eziyet, gördüğümüz bunca hakâret, sıhıntı ve tecrübelerden sonra ümîdvârîh ki mazmûn ve mündericâtı nef' alı, dili [ve] yazısı açık kitapların ohunacak vakitleri artık çatmıştır (ümitliyiz ki kavramı ve içeriği faydalı, dili ve yazılışı açık kitapların okunacak zaman artık gelmiştir). Ona şek yoh ki bundan sonra da gözlerimiz açılmaz, başlarımız işlemeze biz Rusya Müslümânlarının adları – Gence, Şeki, Şamahı, Bakû, İrevan, Nahçıvan, Karabağ... hânlarının adları gibi – yalnız târih sahifelerinde kalır. Âmân, âmân! Bu gibi meyusiyeti, ümitsizliği neinki (sadece) yâdımıza, hayâlimize bile getirmeyek (getirmeyelim).

¹⁴ Metinde yanlışlıkla mukavele (مقاله و له) yazılmıştır.

¹⁵ Metinde yanlışlıkla gazap (غضب) yazılmıştır.

¹⁶ Abdürreşid İbrahim Efendi (23 Nisan 1857, Tara, Sibiryâ – 17 Ağustos 1944, Tokyo, Japonya), Türk fikir adamı, gazeteci, seyyah ve yazar.

¹⁷ Metinde yanlışlıkla gızası (غذاسی) yazılmıştır.

İnşâAllah irelide terakkî (*ileride ilerleme*) ümîdimiz, bizim de ma'rifetli milletler sırasına geçmeğe yolumuz çoh çohdur. Bu kadar ki bu ümîdin ancah matba'a ve matbû'ât ve bunların vâsıtasıyla ma'arif-i millîyemizin neşredilmediğinde bilmeliyiz (*milli kültürümüzün yayınlanmasında bilmeliyiz*). Hamdolsun cemâ'atımız, lisânı ve ma'nâsı açık yazılan kitâpları ohumağa başlamışlardır. "Lisân" (31) dedim de yâdına geldi: Yazılan kitâpların revâç ve makbûliyeti, intişârı mutlak ve mutlak lisânın açıklığındadır; âsân (*kolay*) anlaşılacak derecede olmağındadır. Çetin ma'nâlı, pür-ibâreli (*ibare dolu*) kitâplar tabi'î çetin anlaşılabilir (*anlaşılıyor*). Çetin, zor anlaşılabilir kitâpları ise elbet ekser ohuyan sevmez. Az ohuyan ise âslâ ohumah istemez. Cemâ'at için yazılacak kitâplar elbet ve elbet ki mümkün mertebeye cemâ'at diline yakın olmalıdır. Aksi hâlde hiç gözlemeyek (*beklemeyelim*) ki avâm dediğimiz ekser cemâ'atımız ibareli yazılıp âsân, anlaşılmayan kitâplarımıza pul verip alarlar (*para verip alırlar*). Bu sebeple diyebilirim kitâbın ohunmasını, revâcını isteyen muharrirler elden geldiği mertebeye açık dilli, açık ma'nâlı yazmağa himmet buyurmalıdır. Hakikaten hamımız çalışmalıyık ki çetin ma'nâlı Arabî, Farsî sözlerin yerine Türkçe sözler yazalım (*yazalım*). Yazı yazmahdaki hüner ve ma'rifeti Arabî, Farsî sözlerin çohluğunda bilmeyek (*çokluğundan bilmeyelim*). Belki mümkün mertebeye sade yazmağı özümüz âdet edip, özgelere de numûne – (32) örnek ola (*olalım*). Bu sözleri men (*ben*) yaza yaza, bu lâfları men vura vura, bu bala (*küçük*) "Da'vet"te hayli uzun matlap ve cümleler, pek çoh Arabî, Farsî sözler yazmağımın (*yazmamın*) sebebi elbette herkesin yâdına gelir ve gelmelidir. Umûm cemâ'ati için yazılacak kitâp elbet böyle yazılmaz. Men bu mecmû'anı (*dergiyi*) husûsiyle ohumuşlara karşı yazdığım ve imdi diye bilemeyeceğim bir keyfiyet de işin içinde olduğu için böyle yazmağa mecbûr oldum. Yohsa özüm ibareli yazıların düşmanıyım. Tekrar edirem (*ediyorum*): Bizim derdimize dermân edecek, hükûk-ı millîyemizi, vezâ'ife-i insâniyemizi bildirecek, hüsn-ü ahlâk, muhabbet-i kavmiye ve diniye dersleri verecek matbû'âtı gelecek ve selâmetliğimiz için vâsita-yı yegâne hesap etmeliyiz (*etmeliyiz*). Bununla beraber bazı Müslümân adında müfsit, hâ'in-i millet, düşman-ı cemiyet olan denîlerin, edepsizlerin, âlet-i şer ittihâz ettikleri mecmû'a ve eserlerinin esâs ve mesleklerini kanıp zâhirlerine aldanmamalıyık (*anlayıp dış görünüşlerine aldanmamalıyık*)? Bir meslekte, (33) bir sözde, bir karârda, bir fikirde durmayıp pul (*para*) ve menfa'at gelen tarafa bahıp oynayan abrazovannıy şeklindeki, adındaki münâfıkların yazılarıyla erbâb-ı hamiyetin yazıları fikir edilmelidir. Herçend (*Her ne kadar*) bir vakit, hatta tez vakit olacak ki Hâmî, Delîl, Hâdî adındaki mâhî, zelîl, cânî adamların boyahları, iç yüzleri meydana çıhıp onları herkes tanıyacaktır. Lâkin bugün ki hele o vakitte, o hâlde değıliz (*değıliz*), muhâfaza-i millet ve diyânetimiz için yazılan yazılarıyla fesâd-ı ahlâkımız, terk-i hamiyetimiz için yazılan yazıları gayet dikkatle ohumalıyık (*okumalıyık*). Kur'ân-ı Azîmü'l-Kadr'in hemen her sahifesinde: Tetefekkerûn, tete'akkalûn, tetezekkerûn... ila ahirihi (*Düşünesiniz, akledesiniz, zikredesiniz... ve diğeri*) hitâbeleri, emirleri yahşi ile yamanı (*iyi ile kötüyü*) fark etmeğimiz için değıl mi?

Âmân, âmân azîz kardaşlar (*kardeşler*)! Zamânemiz çoh merhametsizdir. Çalışmaya hiçbir zad vermir (*şey vermiyor*). Zamânemizin bir sâ'ati itirilecek (*yitirilecek*), fırsatın bir dakikası elden (34) kaçırılacak zamân değıl. Yahşi, belki yakîn bilmeliyiz (*kesin olarak bilmeliyiz*) bu zamândaki cüz'î gafletimiz, yuhlamağımız (*uyumamız*) gelecekteki ümîtlerimize tez sağalmaz yaralar, zararlar vuracaktır (*vuracaktır*). Her işin bir vakti, her vaktin bir işi vardır. İmdiki vaktin işi odur ki gözlerimizi dört yerine sekiz açıp özümüzün her vakit makûl olan millî ve şer'î âdet ve usûllerimizi şiddetli tutmakla beraber – konşularımızdaki mahz (*konşularımızdaki surf*) ma'rifetli işleri, hayırlı usûlleri mutlak götürmeliyiz (*yerine getirmeliyiz*). Ma'rifetli milletler arasında âciz, zayıf, hakîr kalmayıp hüner ve san'atta onlar ile beraber olmalıyık. Hür, müsterîh, korhusuz, insânca yaşamalıyık. Yohsa ma'rifetli milletlerin arasında – ilim ve ma'rifetsizliğimizden – râhat yaşamağı becermeyip Osmanlı'ya gitmeğe göz dikmek, hayâle ümît bağlamak, min illik (*bin yıllık*) ata baba yurtlarını, cennet gibi yerlerimizi birahıp geriye hicret etmek "Leyse li'l-insâni illâ mâ se'a"¹⁸yı emreden bir dinin esâsını, kadrini

¹⁸ Ve en leyse li'l-insâni illâ mâ se'a (İnsan ancak çabasının sonucunu elde eder.). Necm suresi 39. ayet.

bilmemektir. Burada (35) çekinmemek sebebiyle hicret etmek öz ilim ve ma'rifetsizliğimizi, İslâmiyet'ten asla haberimiz olmadığını öz dil ve amellerimiz ile tasdik etmek demektir. Ah bu tasdik ne kadar acı bir hakikattir: İslâmiyet'in esâsını, ilim ve ma'ârifin kuvvetini bilen Müslümânlar yurtlarını, kavim ve ta'allukatını bırakıp (*akraba ve yakınlarını bırakıp*) geri geri mi kaçmalı, yohsa evvelki gibi ireli ireli mi gitmeliyiz (*ileri ileri mi gitmeliyiz*)? İşte bu yaman dertlerimizin, bu kohmuş yaralarımızı en birinci dermânı matba'a ve matbû'ât-ı millîyedir. Geliniz, ey milletin rûhu olan azîz muharrirler geliniz! Arada eksik olmayan bazı husûsî, şahsî hâllere asla bahmayıp el ele veriniz! Fennî, edebî, sînâ'î eserler yazınız! Tercümeler ediniz! "Gayret" matba'ası menfa'atlı, millî eserleri ucûz ve hüsn-ü sûretle tab' etmeğe (*güzel bir şekilde basmaya*) her vakit hâzırdır. Milletimizin her cür (*türlü*) selâmeti için büyük küçük demeyip çalışah (*çalışalım*). Yek-vücût, yek-rey, yek-cihet olup çalışah! Çalışah ki Allah (36) çalışanlarla, ittifâk edenlerle beraberdir.

Yuharıdaki yazılarım muhterem muharrirlere karşı herçend hitâp ve va'z gibi görünürse de asıl maksadım hâşâ va'z ve ihtâr değildir. O husûs benim ilmimden, gücümünden, haddimden artık olduğunu bilirem (*fazla olduğunu biliyorum*). Men (*Ben*) bu "Da'vet" ile hamiyetli muharrirlerinden ancak bir tevakku'¹⁹ edirem (*arzu ediyorum*), hakirâne feryât eylirem (*ediyorum*), âcizâne yalvarıram (*yalvarıyorum*). Tevakku'umu kabul buyuran olursa milletimiz için ne hoş-bahtlık!

Hareket insândan bereket Allah'tandır.

4. SONUÇ

Rusya Müslümanları, Kafkasya, Türkiye ve Azerbaycan eğitim-öğretim, basın-yayın, siyaset gibi pek çok alanda iz bırakan Ömer Faik Numanzade'nin hayatı ve çalışmaları üzerine Sovyetler döneminde araştırma yapmak imkânsız kadar zordu ve belli bir kurallar çerçevesinde yapılırdı. Bu da ancak 1980'li yıllarda mümkün oldu. Sovyetler sonrası ise araştırmaların ve yazıların sayısı arttı ve her geçen gün de artmaktadır. Son zamanda Ömer Faik Numanzade hakkında yeni belge ve bilgi ortaya çıkarılmakta, eski yazı ve eserleri ya yeniden değerlendirilmekte ya da ilk defa incelenip yayınlanmaktadır. Ömer Faik Numanzade'nin *Neşr-i Âsâra Da'vet* adlı kitabı Türkiye'de çalışılmamış ve bilinmeyen bir eserdir.

Ömer Faik Numanzade, *Neşr-i Âsâra Da'vet* adlı kitabında o dönemde Çarlık Rusya'sında olup bitenleri, Rusya Müslümanlarının hâl ve ahvalini, eğitim-öğretim durumunu, basın-yayın alanındaki vaziyetini, en önemlisi de Kafkasyalı Müslümanların komşuları olan Gürcü ve Ermenilerin çok gerisinde olduklarını akıcı ve açıklayıcı bir dille ifade etmiştir. Üstelik bu geri kalmışlığın sebebi olarak da eğitim-öğretimin, okulların, matbaaların ve gazete-dergilerin yetersizliğiyle açıklamıştır. Matbaa ve yayın olmadığı takdirde insan kendisini ifade edemez olduğunun ve dolayısıyla da dili de gelişmek yerine yok olmaya yüz tuttuğunun altını çizmiştir.

Hâl böyleyken Ömer Faik Numanzade bu tür kötü durumdan ve geri kalmışlıktan kurtulmak ve zaman göre gelişip ilerlemek için ilk önce matbaa tesis etmek ve gazete ile dergi çıkarmak, kitap yazıp basmak gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca bunu yapmak için bilgi ve birikimi olan eğitimlilerden ve yardım etmek isteyenleri de buna ortak olmaya davet etmiştir.

Yazar, yeri geldikçe Türk tarihinden, İslamiyet'in hükümlerinden, Hz. Muhammed (SAV)'in ve onun sahabelerinin yaşayışından, ayet ve hadislerden, yakın tarihten, komşuların vaziyetinden ve Çarlık Rusya'sı, Osmanlı Devleti ve diğer Müslüman memleketlerin durumundan da bahsederek düşüncesini ve ifadesini güçlendirmiştir. Tabii Namık Kemal'in şiirlerinden de istifade etmeyi ihmal etmemiştir. Ne de olsa o dönemin ileri gelen Osmanlı aydınlarıyla ya bizzat tanışmış ya da eserlerini okumuştur.

¹⁹ Metinde yanlışlıkla tevakku'dur (توقعدر) yazılmıştır.

Sonuç olarak Ömer Faik Numanzade *Neşr-i Âsâra Da'vet* adlı eserinde kendi plan ve programı ile gerçekleştirmeyi düşündüğü ideallerini madde madde açıklamıştır. Onun bu kitaptan sonra yazacağı yazıları ve eserleri bunun en açık delilidir. Eserlerine bir bütün olarak bakıldığında da burada bir dereceye kadar başarılı olduğu ve örnek bir hayat yaşadığı sonucuna ulaşılabilmektedir.

Bu çalışmayla o dönemde Ömer Faik Numanzade'nin görüşlerini ortaya konulmasıyla birlikte Türk dünyasında günümüzde yaşananlarla eski dönemde yaşananların karşılaştırılmasına olanak sağlanmıştır. Ayrıca Ömer Faik Numanzade üzerine yapılan çalışmalarda onun biyografisinde eksik kalan bazı boşlukların kapatıldığı kanaatindeyiz.

Extended Summary

The Internet, social media, television and radio broadcasts, newspapers, magazines, and books are the primary means of obtaining information in the 21st century. However, in the late 19th and early 20th centuries, the acquisition of knowledge was not as fast and advanced as it is today. This is because there were not as many printed works as there are today.

Compared to other nations, this situation was much worse for the Muslim-Turks in Russia. Because the obstacles of the Tsarist Russian administration with various excuses and the backwardness of the people were among the most important problems in obtaining healthy information. This can be clearly seen if we examine the printed publications of the time.

At the end of the 19th century, a small number of educated intellectuals among the Muslims of Russia started an innovative movement. In order to overcome the backwardness, to act according to the time and to overcome this problem, the spread of press, publications, education and trade activities began. A lot of books, articles and papers were written about the importance of this problem and how to solve it at that time.

For instance, Omar Faik Numanzade says in his book *Neshr-i Asara Davet* [Invitation to Publish Works]: "*Today, the main means of education and civilization and the most powerful publisher are books and newspapers - the press. The place of their appearance is the natural printing press. Accordingly, it can be said that the civilization and power of each nation is in proportion to the number of printing presses it has. In other words, the wealth and power of nations with many printing presses are also high. Otherwise, the civilization and power of the nations with no printing presses or only a few printing presses is insignificant*". (Numanzade 1905: 5). According to him, the reason for the people's weakness and backwardness is the lack of printing press.

The newspaper *Shark-i Rus* [Eastern Russian] was on the verge of bankruptcy and closure in 1905 due to mismanagement. Being aware of this, Omar Faik Numanzade wanted to buy the printing house and establish his own printing house so that the newspaper printing house would not collapse, but he did not have the financial power to do so. Omar Faik Numanzade informed his close friend Jalil Mehmet Kuluzade. At that time they were working together at the *Shark-i Rus* newspaper. Together, with the financial help of Ali Asker Bakırzade, they bought the *Shark-i Rus* printing house and established the *Gayret* printing house. Omar Faik Numanzade's first book, *Neshr-i Asara Davet*, was published in the *Gayret* press. Immediately afterwards, the magazine *Molla Nasreddin* was published, which occupies a unique place in the intellectual, artistic and humorous life of Russian Muslims. Besides publishing books and magazines, the printing house has also published brochures, advertisements, and translated books.

Despite all these developments, the Muslims of Russia continued to lag far behind their neighbors. In order to solve this problem and move forward in accordance with the times, the printing press was very important. The leading intellectuals, writers and journalists of the Muslims of Russia, who know this very well, have expressed this problem and its solutions at every opportunity. Omar Faik

Numanzade, in his book *Neshr-i Asara*, has explained what must be done to solve this problem in detail, and Davet has emphasized the importance of this issue with various analogies.

Omar Faik Numanzade, in his book *Neshr-i Asara Davet*, explains in a fluent and vivid language what was going on in Tsarist Russia at that time, the state and conditions of Russian Muslims, their educational status, their situation in the field of media, and most importantly: Caucasian Muslims are far behind their neighbors, Georgians and Armenians. Moreover, he identified the reason for this backwardness as the inadequacy of education, schools, printing houses, newspapers and magazines. He emphasized that if there is no printing press and publication, people cannot freely express themselves and therefore their language is on the verge of disappearing instead of developing.

In this case, Omar Faik Numanzade emphasized that in order to get rid of such a bad situation and backwardness and to develop and progress according to the time, it is necessary first of all to establish a printing press, to publish newspapers and magazines, to write and print books. He also invited those who have the knowledge and experience for this and those who want to help to become partners in this.

The history of Turkey, the rules of Islam, the lives of the Prophet and his companions, verses and hadiths, recent history, the situation of neighboring countries, Russia, the Ottoman Empire, and other Muslim countries strengthened his thought and statements. Of course, he did not neglect the poems of Namık Kemal. He either met the leading Ottoman intellectuals of the time or read their works.

Neshr-i Asara Davet is of great importance to researchers and the general readership of the Turkish press and broadcasting at the turn of the 20th century. Because what was expressed in the work was expressed through the mouth of the intellectual who lived at that time and was published in the form of a booklet.

Omar Faik Numanzade published his book called *Neshr-i Asara Davet* in Arabic letters in the Gayret printing house which he founded in 1905. Today, one of the original copies of the book is in the fund number 8333 in the Azerbaijan State Archives.

There have been two studies of the book *Neshr-i Asara Davet* in Azerbaijan. The first one is Shamil Gurbanov's book *Өмер Фаиг Не'манзадә. Сечилмиш әсәрлери* [Omar Faik Numanzade. Selected Works]. It is included in this book under the title *Də'vət* [Invitation]. However, there are some shortcomings in this study. For some places were skipped and not transmitted due to the conditions of the Soviet period. The second study was published by Şirməmməd Hüseynov under the name *Nəşri-asarə dəvət* (Invitation to Publish Works). However, there are some minor reading errors in this study as well. It is not the purpose of this study to do a comparison of the works and an expression of the shortcomings. Since the time, these works have been pioneering works and have led many studies. In Turkey, there has been no study or research on this *Neshr-i Asara Davet*.

The language of the text is neither today's Turkish nor today's Azerbaijani Turkish. The language of the text is the *Terdjiman* newspaper published by İsmail Gaspıralı at that time and the very simplified Ottoman Turkish he used in this newspaper, that is, the common literary Turkish used in the Russian Muslim press. The written language is also simple compared to the written language of Ottoman Turkish.

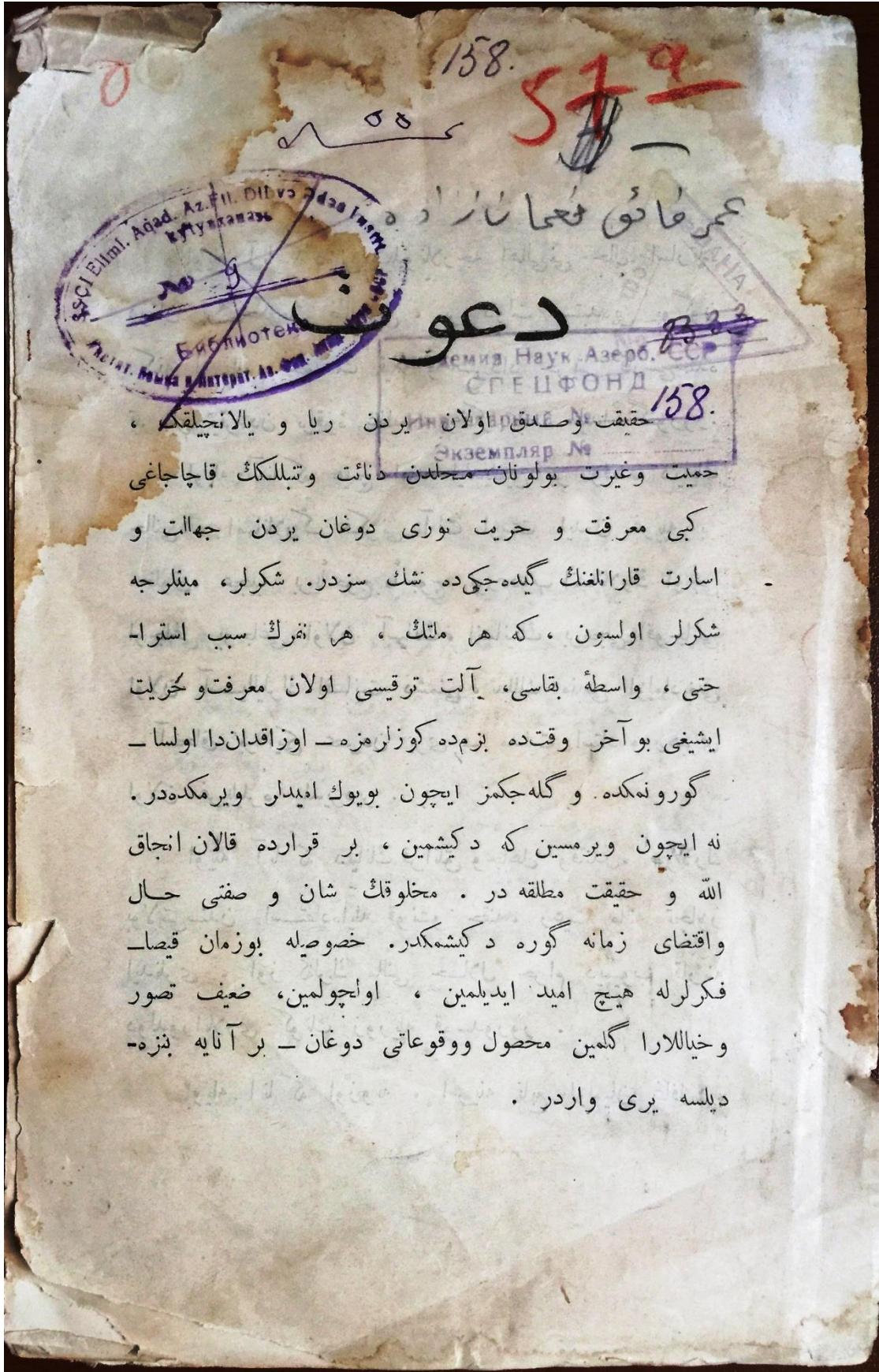
As a result, Omar Faik Numanzade explained the ideals, which he wanted to realize with his own plan and program, point by point in his work called *Neshr-i Asara Davet*. The clearest evidences of this are his writings and the works he wrote after this book. If we look at his works as a whole, we can conclude that he was successful to a certain extent and led an exemplary life.

With this study, the views of Omar Faik Numanzade of that time have been revealed and it has been possible to compare the events in the Turkish world today with what happened in the past. In addition, we believe that the studies on Omar Faik Numanzade have helped to fill some missing gaps in his biography.

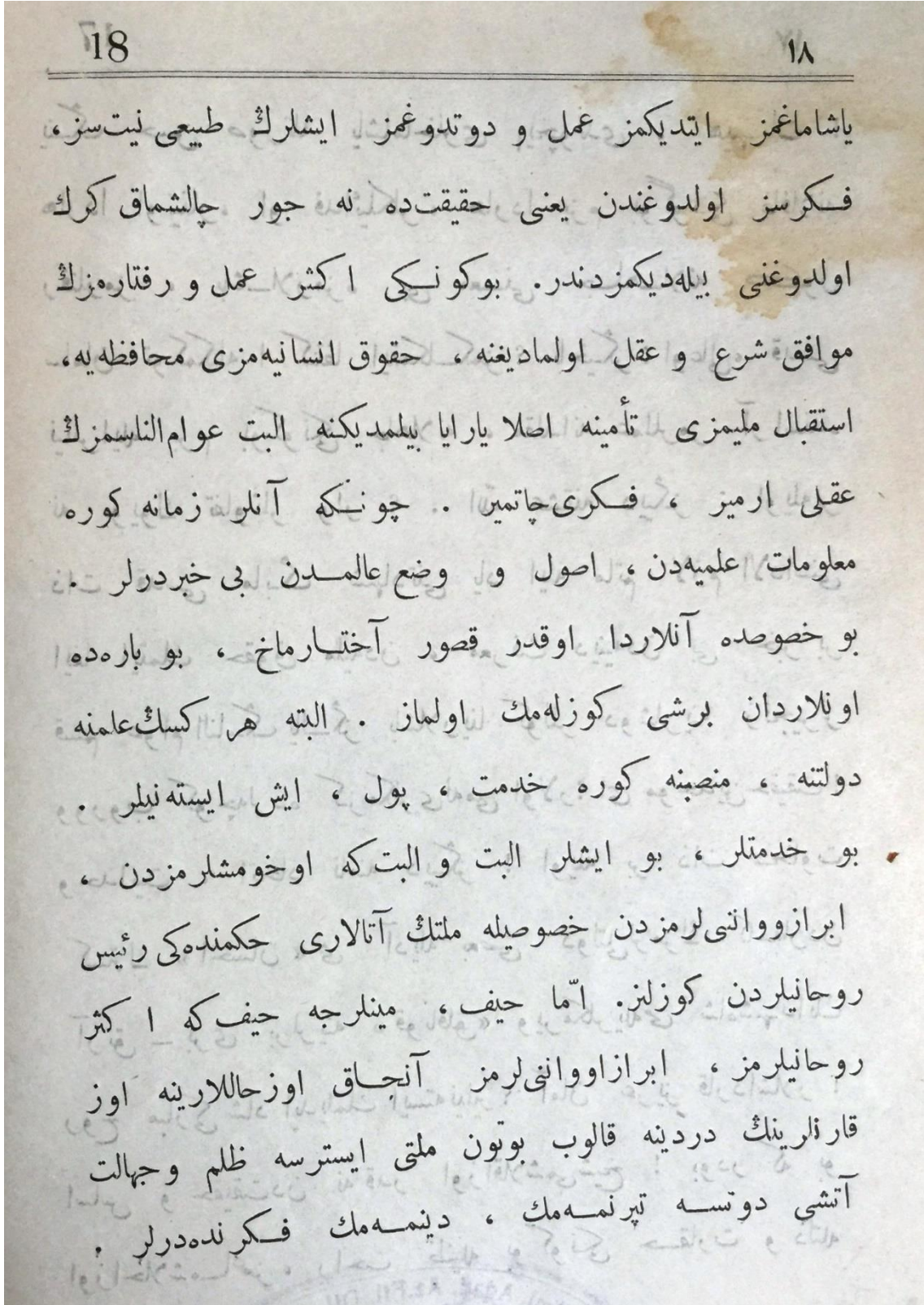
KAYNAKÇA

- Akpınar, Y. (2023). Ömer Faik Numanzade - Kafkasya Türklüğünden Azerbaycan Türklüğüne. Çapar dergisi, Ömer Faik Numanzade Özel Sayısı.
- Akpınar, Y. (2017). *İsmail Gaspıralı, seçilmiş eserleri: 1-4*. Ötüken Yayınevi.
- Akpınar, Y. (1994). *Azerî edebiyatı araştırmaları*. Dergâh Yayınları.
- Beşikçioğlu, B. M. (2008). *İrşad Gazetesi'nin 1907-1908 yıllarının kronolojik fihristi*. [Yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi, SBE]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>. (Erişim tarihi: 10.04.2023).
- Çitil, R. (2018). Ahıskalı Ömer Faik Numanzade'nin matbuat hayatı XXII. *Bizim Ahıska* dergisi, Sayı: 52. <http://www.ahıska.org.tr/?p=5457> (Erişim tarihi: 10.04.2023).
- Çitil, R. (2021). Ahıskalı Ömer Faik Numanzade'nin matbuat hayatı XXVII. *Eğitişim* dergisi, Sayı: 70. <https://www.egitim.gen.tr/numanzadenin-matbuat-hayati-27/> (Erişim tarihi: 10.04.2023).
- Devellioğlu, F. (1978). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lügat*. Doğuş Ltd. Şti. Matbaası.
- Гурбанов, Ш. (1992). *Өмер Фауғ Хе'манзадә. Сечилмиш әсәрлери*. Язычы.
- Hüseynov, Ş. (2013). *Nəşri-asarə dəvət (Əsərlər nəşrinə dəvət)*. Qanun Nəşriyyatı.
- Sami, Ş. (2006) *Kâmûs-ı Türkî*. Çağrı Yayınları.
- Şimşek, A ve Yıldırım, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.
- Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu. <https://www.tdk.gov.tr/> (Erişim tarihi: 10.04.2023).
- <https://omarfaig.info/eserler/nesri-asare-davet-eser/> (Erişim tarihi: 10.04.2023).
- www.bizimahıska.org *Bizim Ahıska* dergisi, Sayılar: 31-55.
- www.egitim.gen.tr *Eğitişim* dergisi, Sayılar: 68-70, 78.

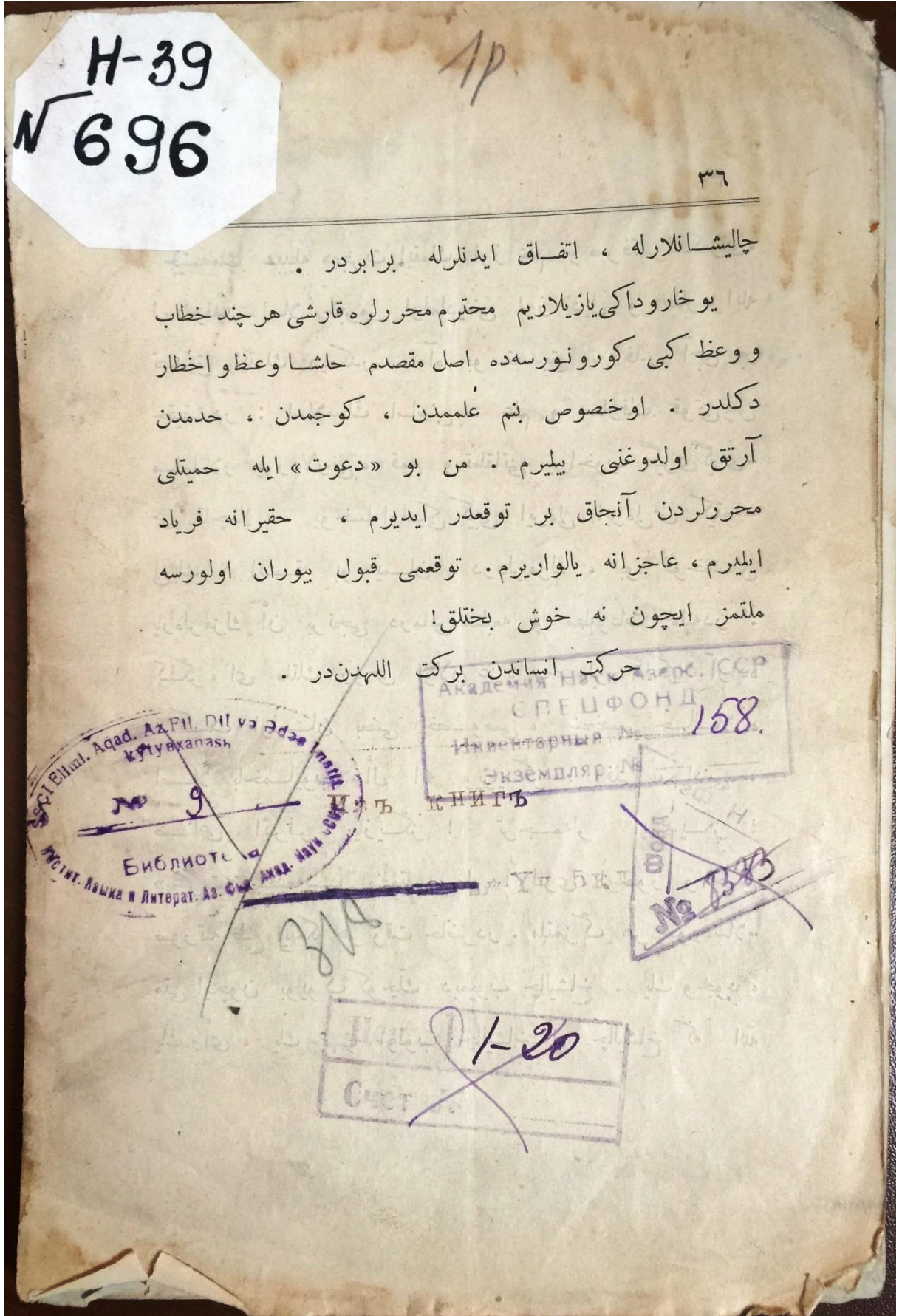
EK-1: Neşr-i Âsâra Da'vet adlı eserin 1. sayfası

EK-2: Neşr-i Āsāra Da'vet adlı eserin 18. sayfası

EK-3: Neşr-i Âsâra Da'vet adlı eserin 36. Sayfası

Türkiye’de Ahıska Türkleri Üzerine Yapılan Lisansüstü Tezlere Genel Bir Bakış (1990-2023)

An Overview Of Graduate Theses On Ahıska Turks In Türkiye (1990-2023)

Обзор Диссертаций По Туркам-Ахыска В Турции (1990-2023 Гг.)

Zaide Galip¹

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10234124>

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Makale Bilgileri

Geliş Tarihi

30.10.2023

Kabul Tarihi

28.11.2023

Anahtar Kelimeler

Türkiye

Ahıska Türkleri

Ulusal Tez Merkezi

Lisansüstü Tezler

Öz

Ahıska Türkleri, Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla birlikte yayın özgürlüğüne kavuşmuştur. Bu yayınlar hem edebî alanı hem de bilimsel alanı dolduracak nitelikte olan çalışmalardır. Yıllarca oluşturulamayan yazılı Ahıska Türk Edebiyatını dolduran edebî eserlerin yanı sıra bilimsel alanda hazırlanmış olan tezler de Ahıska ve Ahıska Türkleri konusunu aydınlatacak önemli çalışmalar olarak öne çıkmaktadır.

Bu çalışmada, Türkiye’de 1990-2023 yılları arasında Ahıska ve Ahıska Türkleri üzerine hazırlanan lisansüstü tezler ele alınmıştır. Çalışmada tarama modeli kullanılmıştır. Yukarıda belirtilen tarihler arasında Ulusal Tez Merkezi veri tabanından 22 doktora, 78 yüksek lisans ve 1 sanatta yeterlik olmak üzere 101 teze ulaşılmıştır. Çalışmada bu tezler hem konularına hem de yıllara göre sınıflandırılmış ve analiz edilmiştir. Çalışmanın amacı, Ahıska Türkleriyle ilgili hazırlanmış olan tezlerin derli toplu bir şekilde sunulmasıdır. Söz konusu olan bu yayınlar, bu topluluğun geçmişi anlamak ve geleceğe taşımak adına önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Bu çalışmanın Ahıska Türkleri üzerine yapılacak olan yeni akademik araştırmalara önemli katkılar sunacağı ön görülmektedir.

Article Info

Received

30.10.2023

Accepted

28.11.2023

Keywords

Turkey

Ahıska Turks

Nationla Theses Center

Postgraduate theses

Abstract

With the collapse of the Soviet Union, Ahıska Turks gained the freedom of publishing. These publications are studies that can fill both the literary and scientific fields. In addition to the literary works that fill the written Ahıska-Turkish literature that could not be created for years, the theses prepared in the scientific field also stand out as important studies that will shed light on the subject of Ahıska and Ahıska Turks.

In this study, postgraduate theses on Ahıska and Ahıska Turks written in Turkey between 1990 and 2023 were discussed. A screening model was used in this study. During this period, 101 theses, including 22 Ph.D. theses, 78 master's theses and 1 art thesis, were retrieved from the database of the National Theses Center. In the study, these theses were classified and analyzed according to their subjects and years. The aim of the study is to present the dissertations written on Ahıska Turks in an

¹ Akdeniz Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans öğrencisi, zaidegalip@gmail.com, ORCID: 0009-0008-6629-0174.

organized manner. These publications are an important resource for understanding the history of this community and carrying it into the future. It is expected that this study will make important contributions that will guide new academic research on the Ahıska Turks.

Информация о статье

Дата прибытия
30.10.2023

Дата приема
28.11.2023

Ключевые слова

Турция
Турки-Ахыска
Национальный
диссертационный центр
Диссертации

Резюме

Турки-Ахыска получили свободу публикации с распадом Советского Союза. Эти публикации представляют собой исследования, которые вносят вклад как в литературную, так и в научную сферу. Кроме литературных произведений Турков-Ахыска, которые не могли быть созданы в течение многих лет, диссертации, подготовленные в научной сфере, также выделяются как важные исследования, которые проливают свет на тему Ахыска и турков-Ахыска.

В этом исследовании обсуждались диссертации об Ахыска и турках-Ахыска в Турции, подготовленные в период с 1990 по 2023 год. В данном исследовании использовалась модель скрининга. За этот период из базы данных Национального Диссертационного Центра был получен доступ к 101 диссертациям, в их числе 22 докторские, 78 магистерские и 1 диссертация в области искусства. В ходе исследования эти диссертации были классифицированы и проанализированы как по их тематике, так и по годам. Цель исследования – систематизировать подготовленные диссертации о турках-Ахыска. Эти публикации представляют собой важный ресурс для понимания истории этого сообщества и переноса ее в будущее. Ожидается, что это исследование внесет важный вклад, который послужит основой для новых научных исследований о турках-Ахыска.

1. GİRİŞ

Ahıska Türkleri, Sovyetler Birliği döneminde sürgün edildiği bölgelerde yaşadıkları sıkıyönetim ve kısıtlamalardan dolayı sözlü anlatılarını yazıya aktarma, Ahıska kültürü ve tarihi üzerine bilimsel araştırma yapma özgürlüğünden mahrum bırakılmışlardır (Aliyeva Çınar, 2019). Sovyetler Birliği'nin dağılmasından önceki son yıllarda parmakla sayılabilecek yayınlar olsa da Ahıska Türkleri hakkında literatürde yer alan bilgiler Rus araştırmacıların "Mesketyalılar" olarak uydurulmuş şekliyle yer almıştır. Bu bilgiler, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından önceki yıllarda Türkiye'deki literatüre de bu şekilde yansıtılmıştır. 1989 yılında Türk Kültürü dergisinde yayınlatılan "*Meshet Türkleri Hakkında*" adlı yazısı bunlardan biridir. Keza Faigov'un (2015) verdiği bilgiye göre 10 Haziran 1989 yılı sayısında çıkan Tercüman gazetesinde Ahıska Türkleri Misket Türkleri olarak gösterilmiştir. Türkiye'deki araştırmacılar da bu kavramı kullanmak zorunda kalmış, günümüzde dahi kullananlar vardır.

1.1. Ahıska Türkleri Üzerine Yapılan Bibliyografik Çalışmalar

Ahıska Türkleri, Sovyetler Birliği dönemindeki kısıtlamalardan dolayı kendi kültürünü, tarihini vs. konuları araştırarak ve eser ortaya koyacak bilim insanı yetiştiremediğinden bu alandaki çalışmalarını Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra gerçekleştirmeye başlamıştır. Özellikle Türkiye'ye eğitim almak amacıyla gelen Ahıskalı gençler bu boşluğu doldurmak için akademik alanda araştırmalara imza atmaya başlamıştır.

Türk Dünyasının önemli konularından biri olan Ahıska ve Ahıska Türkleri üzerine yapılan bu araştırmalar gün geçtikçe artmıştır. Günümüzde Türkiye'de Ahıska ve Ahıska Türkleri hakkında bilimsel dergilerde yayınlanan makalelerde, yüksek lisans ve doktora programını tamamlayan genç araştırmacıların tezlerinde, araştırmacıların kaleme aldığı eserlerde bilgilere ulaşmak mümkündür. Bu

çalışmaları derli toplu olarak sunan bibliyografik çalışmalar da mevcuttur. Bunlar arasında, Orhan Uravelli'nin *Bizim Ahıska* dergisinde yayınlattığı "Ahıska Türkleri üzerine bibliyografya denemesi" adlı makalesi, Uravelli'nin M. Aliyeva Çınar'la birlikte *2. Uluslararası Türk Topulukları Bilgi Şöleni: Ahıska Türkleri* adlı bildiri kitabında yayınlattığı "Ahıska Türkleri üzerine başlıca yayımlar bibliyografyası" adlı bildirisi, Halida Devrişeva ve Leyla Derviş'in ortaklaşa hazırladıkları "Türkiye'de Ahıskalı öğrenciler tarafından Ahıska Türkleri üzerine yazılan tezler" adlı makalesi, Sıla Türkay Yavuzel'in "Türkiye'de Ahıska Türkleri ile İlgili Yapılan Çalışmaların İncelenmesi" adlı kitap bölümü yer almaktadır.

Devrişeva ve Derviş (2018) tarafından kaleme alınan çalışmada 2002 yılından 2018 yılına kadar Ahıska Türkleri üzerine Ahıskalı öğrenciler tarafından kaleme alınan 19 çalışmaya yer verilmiş ve analiz edilmiştir. Tespit edilen çalışmaların alanlarına göre dağılımın eşit olmadığı ve neredeyse tamamının sosyal bilimler alanında yapıldığı gözlemlenmiştir. Türk dili ve edebiyatı, uluslararası ilişkiler gibi alanların daha çok tercih edildiği, tarih alanında yalnızca 3 çalışmanın yapıldığı ve fen, hukuk gibi pek çok alanda ise çalışmaların hiç yapılmadığı belirtilmiştir. Ancak yayımlar arttıkça bu çalışmaların da güncellenmesi gerekmektedir. Bu gereksiniminden hareketle bu çalışmada, Türkiye'de 1990-2023 yılları arasında hem Ahıskalı gençler hem de Türkiyeli araştırmacılar tarafından yapılan bilimsel araştırmalar kapsamında sadece lisansüstü tezler ele alınmış ve analiz edilmiştir.

1.2. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı, Ahıska Türkleriyle ilgili alandaki akademik alanda hazırlanmış olan tezlerin derli toplu bir şekilde sunulmasıdır. Ahıska Türklerinin tarihi, kültürü, dili, edebiyatı vs. konularını ele alan bu yayımlar, bu topluluğun geçmişini anlamak ve geleceğe taşımak adına önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Bu çalışmanın Ahıska Türkleri üzerine yapılacak olan yeni akademik araştırmalara önemli katkılar sunacağı ön görülmektedir.

2. YÖNTEM

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemine başvurulmuştur. Nitel araştırmalar, araştırmacıya doğrudan veri kaynağına ulaşma imkânı vermektedir.

2.1. Araştırmanın Modeli

Bu araştırma nitel araştırma yöntemlerinden tarama modeli esas alınarak yapılmış ve doküman incelemesi ile gerçekleştirilmiştir. Karasar'a göre (1998) tarama modeli, "geçmişte ya da halen var olan bir durumu var olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımıdır." Tezlerin içeriğinin incelenmesinde doküman analizi modeline başvurulmuştur. Doküman analizi hem basılı hem de web tabanlı belgelerin sistematik bir şekilde elde edilmesidir.

Bu araştırmada, Türkiye'de 1990-2023 yılları arasında hazırlanan tezlere yer verilmiştir. Çalışmada elde edilen tezler "Tezlerin Bibliyografik Özelliklerine Göre Bulgular" ve "Tezlerin Yazar Soyadına göre Alfabetik Sıralaması" olmak üzere iki ana başlık altında değerlendirilmiş ve analiz edilmiştir.

2.2. Evren ve Örneklem

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Ahıska ve Ahıska Türkleri üzerine yapılan araştırmaların arttığı görülmektedir. Söz konusu olan bu araştırmaların bir kısmını da akademik çalışmalar oluşturmaktadır. Bu araştırmalar içerisinde gerek Türkiye'de gerekse Ahıska Türklerinin yaşadığı ülkelerde lisansüstü tezler de dikkat çekmektedir. Ele alınan bu araştırmanın örneklemini de Türkiye'de 1990-2023 yılları arasında hem Ahıskalılar hem de yerli araştırmacılar tarafından Ahıska ve Ahıska Türkleri üzerine hazırlanmış tezler oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini oluşturan çalışmalar Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Araştırma Örneklemini Oluşturan Çalışmalar

Tezler	Sayı
Doktora	22
Yüksek Lisans	78
Sanatta Yeterlik	1
Toplam	101

Ulusal Tez Merkezi veri tabanında tez konu başlığında Ahıska ve Ahıska Türkleri sözcüğünün geçtiği 21 adet doktora, 74 adet yüksek lisans ve 1 adet sanatta yeterlik tezi tespit edilmiştir. Ayrıca Ahıska Türklerinin önde gelen şahsiyetleri üzerine hazırlanan 5 tez de bu kişilerin soyadına (Ömer Faik Numanzade, Ali Haydar Efendi, Enver Odabaşev ve Mircevat Ahıskalı) göre belirlenmiştir. Bu tarihler arasında hazırlanmış tezlerin tamamına bu çalışmada yer verildiği varsayılmıştır.

2.3. Verilerin Toplanması ve Analizi

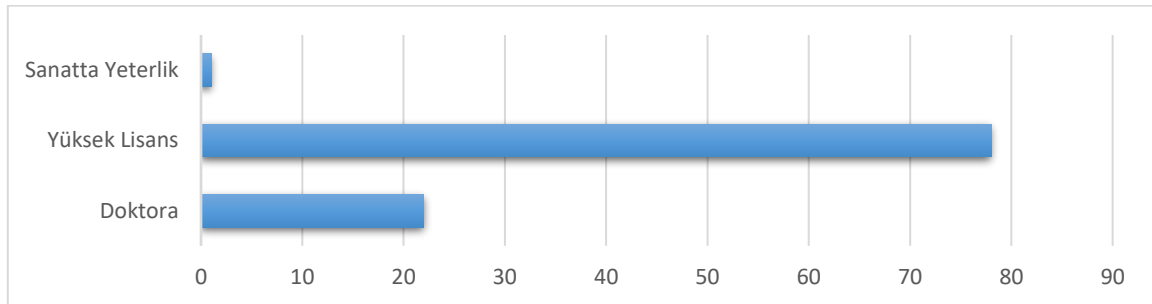
Çalışmanın kavramsal çerçevesine ilişkin öncelikle Ahıska ve Ahıska Türkleri ile ilgili yapılmış olan tez çalışmaları Ulusal Tez Merkezi'nden arama motoruyla "Ahıska" ve "Ahıska Türkleri" anahtar kelimeleriyle taranmış ve tespit edilen 101 tezin künyeleri hazırlanmıştır. Birinci bölümde tezler, akademik derecelerine, tezlerin hazırlandığı enstitü ve üniversite dağılımlarına, yıllara ve kullanılan dile göre analiz edilmiştir. Tezlerin künye gösteriminde yazar soyadı, adı, konu başlığı, danışman adı, soyadı, tez türü, Üniversite/Enstitü/Ana Bilim Dalı, şehir, sayfa sayısı, alan ve dil bilgileri bulunmaktadır. Tezler yazarın soyadına göre alfabetik sıralanmıştır.

3. BULGULAR

Bu bölümde araştırma sınırları içinde incelenen tezlere ait sonuçlar, alt problemlere göre tablolar halinde sunulmuş ve açıklamalara yer verilmiştir.

3.1. Tezlerin Bibliyografik Özelliklerine Göre Bulgular

Tablo 2. Ahıska ve Ahıska Türkleri üzerine hazırlanan tezlerin akademik derecelerine göre dağılımları

Ulusal Tez Merkezi veri tabanında Ahıska ve Ahıska Türkleri üzerine yapılmış 78 yüksek lisans, 22 doktora ve 1 sanatta yeterlik tezine ulaşılmıştır. Bu tezler doğrudan Ahıska Türklerinin tarihini, edebiyatını, eğitimini, folklorunu, dilini, kültürünü, uluslararası ilişkilerini, Ahıska Türkleri ile ilgili politik yaklaşımlarını, sağlığını vs. yansıtan tezlerdir. Dolaylı olarak bu konuları içeren tezlere bakılmamıştır.

Tablo 3. Ahıska ve Ahıska Türkleri üzerine hazırlanan tezlerin konularına göre dağılımları

Tezler	Doktora	Yüksek Lisans	Sanatta Yeterlik	Toplam
Tarih	5	15	-	20
Sosyoloji	7	14	-	21
Uluslararası İlişkiler	1	7	-	8
Halk Bilimi/Folklor	1	7	-	8
Türk Dili ve Edebiyatı	1	4	-	5
Dil bilimi	2	3	-	5
Sağlık	1	3	-	4
Güzel Sanatlar	-	3	1	4
İlahiyat	-	4	-	4
Biyografi	-	3	-	3
İletişim	1	3	-	4
Kamu Yönetimi	2	-	-	2
Hukuk	-	2	-	2
Eğitim ve Öğretim	1	2	-	3
Siyasal Bilimler	-	1	-	1
Turizm	-	1	-	1
Psikoloji	-	1	-	1
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri	-	1	-	1
Ekonomi	-	1	-	1
Antropoloji	-	1	-	1
Coğrafya	-	1	-	1
Aile Planlaması	-	1	-	1
Toplam	22	78	1	101

Tez konuları incelendiğinde bu tezlerin daha çok tarih ve sosyoloji alanında yapıldığı görülmektedir. Sürgün hayatı yaşayan ve Sovyetler Birliği döneminde sıkıyönetime tabi tutulan bu halkın tarihi ve sosyal hayatı literatüre yansıtılamamıştır. Araştırmacıların tezlerde konu bakımından tarih ve sosyolojiye yer vermeleri doğaldır. Ancak bu tezler sadece bu iki alanla da sınırlı kalmamıştır. Yine Ahıska Türklerinin işlenmeyen önemli boşluklardan birileri de kültür, dil ve edebiyattır. Halk bilimi/folklor, dil bilimi, dil ve edebiyat gibi alanlarda da yapılmış tezler öne çıkmaktadır. Son dönemlerde ele alınan tezlerin konularına bakılırsa araştırmacıların da daha farklı alanlara yöneldiği de görülmektedir.

Tablo 4. Ahıska ve Ahıska Türkleri üzerine hazırlanan tezlerin enstitülerine göre dağılımları

Tezler	Doktora	Yüksek Lisans	Sanatta Yeterlik	Toplam
Sosyal Bilimler Enstitüsü	16	66	-	82
Sağlık Bilimleri Enstitüsü	1	3	-	4
Eğitim Bilimleri Enstitüsü	2	1	-	3
Stratejik Araştırmaları Enstitüsü	-	1	-	1
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü	-	3	-	3
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü	3	1	-	4
Güzel Sanatlar Enstitüsü	-	1	1	2
Adli Tıp ve Adli Bilimler Enstitüsü	-	2	-	2
Toplam	22	78	1	101

Ahıska Türkleri üzerine yapılan tezlerin 16'sı doktora, 66'sı yüksek lisansta olmak üzere 101 tezdten 82 tez olmak üzere sosyal bilimler alanında yapıldığı görülmektedir. Bu alana bağlı tezlerin genel olarak tarih, sosyoloji, kültür, edebiyat gibi konular etrafında yoğunlaştığı göze çarpmaktadır. Diğer

alanlarda yapılan tezlerin az sayıda olması Ahıska Türklerinin daha geniş açıdan araştırılması gerektiğini göstermektedir.

Tablo 5. Ahıska ve Ahıska Türkleri üzerine hazırlanan tezlerin üniversitelerine göre dağılımları

Tezler	Doktora	Yüksek Lisans	Sanatta Yeterlik	Toplam
İstanbul Üniversitesi	1	8	-	9
Ankara Üniversitesi	-	7	-	7
Marmara Üniversitesi	-	6	1	7
Ardahan Üniversitesi	-	4	-	4
Necmettin Erbakan Üniversitesi	1	4	-	5
Gazi Üniversitesi	3	2	-	5
Ege Üniversitesi	2	1	-	3
Akdeniz Üniversitesi	-	3	-	3
Süleyman Demirel Üniversitesi	-	3	-	3
Ondokuz Mayıs Üniversitesi	1	2	-	3
Kırgız-Türkiye Manas Üniversitesi	1	2	-	3
Fırat Üniversitesi	1	1	-	2
ODTÜ	1	1	-	2
Karabük Üniversitesi	1	1	-	2
Atatürk Üniversitesi	1	2	-	3
Kocaeli Üniversitesi	1	1	-	2
İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi	1	1	-	2
Selçuk Üniversitesi	1	1	-	2
Kırıkkale Üniversitesi	-	2	-	2
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi	-	2	-	2
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi	-	2	-	2
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	-	2	-	2
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	-	2	-	2
Ankara Hacı Bayram Üniversitesi	1	-	-	1
Yalova Üniversitesi	1	-	-	1
Erciyes Üniversitesi	1	-	-	1
Dokuz Eylül Üniversitesi	1	-	-	1
Abant İzzet Baysal Üniversitesi	1	-	-	1
Karadeniz Teknik Üniversitesi	1	-	-	1
Bursa Uludağ Üniversitesi	-	1	-	1
Gaziantep Üniversitesi	-	1	-	1
Amasya Üniversitesi	-	1	-	1
Kırklareli Üniversitesi	-	1	-	1
Sakarya Üniversitesi	-	1	-	1
İstanbul Ticaret Üniversitesi	-	1	-	1
Giresun Üniversitesi	-	1	-	1
Kırşehir Ahi Evren Üniversitesi	-	1	-	1
İstanbul Arel Üniversitesi	-	1	-	1
Uşak Üniversitesi	-	1	-	1
Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi	-	1	-	1
Erzurum Teknik Üniversitesi	-	1	-	1
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi	-	1	-	1

Hacettepe Üniversitesi	-	1	-	1
Erzincan Binalı Yıldırım Üniversitesi	-	1	-	1
Gebze İleri Teknoloji Enstitüsü	-	1	-	1
Harp Akademi Komutanlığı	-	1	-	1
Toplam	22	78	1	101

Bu verilere bakılırsa Ahıska ve Ahıska Türkleri konusunu en çok ele alan üniversiteler İstanbul'da İstanbul Üniversitesi ve Marmara Üniversitesi; Ankara'da Ankara Üniversitesi ve Gazi Üniversitesi, Ardahan'da Ardahan Üniversitesi, Konya'da Necmettin Erbakan Üniversitesi'dir. Üçer tezin Ege, Akdeniz, Süleyman Demirel, Ondokuz Mayıs, Atatürk ve Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitelerinde yapıldığı görülmektedir. İkişer tezin ise Fırat, Orta Doğu Teknik, Karabük, Kocaeli, Selçuk, Kırıkkale, İhsan Doğramacı Bilkent, Bilecik Şeyh Edebali, Mimar Sinan Güzel Sanatlar, Muğla Sıtkı Koçman ve Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitelerinde yapıldığı gözlemlenmiştir. Diğer üniversitelerde birer tezin yapıldığı görülmektedir.

Tablo 6. Ahıska ve Ahıska Türkleri üzerine hazırlanan tezlerin yıllarına dair dağılımları

Tezler	Doktora	Yüksek Lisans	Sanatta Yeterlik	Toplam
1996	-	2	-	2
2000	-	1	-	1
2001	1	1	-	2
2002	-	-	1	1
2003	1	-	-	1
2004	-	3	-	3
2005	1	-	-	1
2006	1	2	-	3
2007	-	2	-	2
2008	-	1	-	1
2009	-	1	-	1
2010	-	3	-	3
2011	2	3	-	5
2012	-	2	-	2
2013	1	1	-	2
2014	-	4	-	4
2015	3	5	-	8
2016	-	5	-	5
2017	-	3	-	3
2018	3	8	-	11
2019	-	9	-	9
2020	3	4	-	7
2021	1	7	-	8
2022	3	8	-	11
2023	2	3	-	5
Toplam	22	78	1	101

Bu verilere bakıldığında Ahıska Türkleri üzerine yapılan tezlerin daha çok son sekiz yıl içinde yapıldığı görülmektedir. 1996-2010 yılları arasında 22 tez, 2011-2020 yılları arasında 60 tez, son üç yıl içinde ise 24 tez hazırlanmıştır. Bu tabloya göre Ahıska Türkleri üzerine tezlerin genel olarak 2015 yılından itibaren ve bu tezler arasında son zamanlarda doktora seviyesinde olanların arttığı görülmektedir.

Tablo 7. Ahıska ve Ahıska Türkleri üzerine hazırlanan tezlerin kullanılan dile göre dağılımları

Tezler	Doktora	Yüksek Lisans	Sanatta Yeterlik	Toplam
Türkçe	19	75	1	95
İngilizce	3	3	-	6
Toplam	22	78	1	101

Ahıska Türkleri üzerine hazırlanan tezlerin genel olarak Türkiye Türkçesiyle yazıldığı görülmektedir. Ancak 6 tezin İngilizce yazılması da Ahıska Türkleri ile ilgili araştırmaların uluslararası bir platforma taşınması açısından önem arz etmektedir.

3.2. Tezlerin Yazar Soyadına göre Alfabetik Sıralaması

3.2.1. Doktora Tezleri

Arı, Furkan (2022). *Ahıska Türklerinin göç sonrası uyumlarının sosyal hizmet bağlamında incelenmesi Bursa-Gürsu ilçesi örneği*, Danışman Prof. Dr. Fethi Güngör, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yalova Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sosyal Hizmet Ana Bilim Dalı, Sosyal Hizmet Bilim Dalı, Yalova, 277 s. (Alan: Sosyal Hizmetler, Dil: Türkçe).

Aydın, Ayşegül (2022). *Göç olgusu ekseninde mikro sosyal uyum ve aktif vatandaşlık katılımı ilişkisi üzerine bir araştırma: Üzümlü / Erzincan Ahıska Türkleri örneği*, Danışman Prof. Dr. Şükrü Nişancı ve Prof. Dr. Emel Topçu, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Kamu Yönetimi Bilim Dalı, Erzurum, 254 s. (Alan: Kamu Yönetimi/Siyasal Bilimler/Sosyoloji, Dil: Türkçe).

Aydingün Baydar, Ayşegül (2001). *Etnik kimlik oluşumu üzerine yeniden düşünmek: Türkiye ve Kazakistan'da Ahıska Türkleri örneği*, Danışman Prof. Dr. Sencer Ayata ve Yrd. Doç. Dr. Ceylan Tokluoğlu, Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Ankara, 320 s. (Alan: Sosyoloji, Dil: İngilizce).

Bayraktar, Rasim (2011). *Ahıskalı Türklerde göçün dinsel yaşayışa etkileri*, Danışman Doç. Dr. Erkan Perşembe, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Samsun, 169 s. (Alan: Sosyoloji, Dil: Türkçe).

Buntürk, Seyfettin (2005). *20. yüzyılda Ahıska Türkleri*, Danışman Prof. Dr. Mehmet Şahinöz, Yayınlanmış Doktora Tezi², Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara, 377 s. (Alan: Tarih, Dil: Türkçe).

Çağırkan, Barış (2020). *Ahıska Türklerinin sürgünü, zorunlu göç süreçleri ve Türkiye'ye dönüşleri Ahlat örneği*, Danışman Prof. Dr. Erol Aksoy, Yayınlanmış Doktora Tezi³, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Ankara, 318 s. (Alan: Sosyoloji, Dil: Türkçe).

Dedeoğlu, Azad (2018). *Ahıska bölgesinde Kıpçakların tarihi (XI-XVI. yüzyıllar arası)*, Danışman Prof. Dr. İsmail Hakkı Atçeken, Yayınlanmış Doktora Tezi⁴, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Konya, 372 s. (Alan: Tarih, Dil: Türkçe).

Demiray, Erdiñç (2011). *Ahıska Türkleri ağzı*, Danışman Prof. Dr. Nevzat Özkan, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Kayseri, 603 s. (Alan: Dilbilim/Türk Dili ve Edebiyatı, Dil: Türkçe).

² Bk. Seyfettin Buntürk, *Rus-Türk mücadelesinde Ahıska Türkleri*, Ankara, Berikan Yayınevi, 2007.

³ Bk. Barış Çağırkan, *Sürgün, zorunlu göç ve anavatana dönüş: Ahlat Ahıska Türkleri*, Ankara, Gazi Kitabevi, 2020.

⁴ Bk. Azad Dedeoğlu, *Ahıska bölgesi ve Kıpçak Atabegler tarihi (XI-XVI. yüzyılları)*, İstanbul, Kitap Dünyası Yayınları, 2021.

Demirtürk Selçuk, Ezgi (2023). *Göçmen kadınlara (Ahıska Türkleri) sağlık sorumluluğu, aile planlaması bilgi ve tutumlarına yönelik verilen hemşirelik girişimlerinin değerlendirilmesi*, Danışman Prof. Dr. Birsal Canan Demirbağ, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Hemşirelik Ana Bilim Dalı, Trabzon, 132 s. (Alan: Hemşirelik, Dil: Türkçe).

Durmaz, Betül (2015). *Sürgün edilmiş topluluklarda etnik sınırlar ve kimlik: Türkiye’de ve ABD’de yaşayan Ahıska Türklerinin karşılaştırmalı analizi*, Danışman Doç. Dr. Dilek Yeşiltuna, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Kurumlar Sosyolojisi Bilim Dalı, İzmir, 259 s. (Alan: Sosyoloji, Dil: Türkçe).

Ersöz, Serpil (2013). *Türkiye Ahıskalıları ağzı*, Danışman Prof. Dr. Zeki Kaymaz, Yayınlanmış Doktora Tezi⁵, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2028 s. (Alan: Türk Dili ve Edebiyatı, Dil: Türkçe).

Faik, Orhan (2020). *Ahıska Türklerinin yeni medya aracılığı ile sunumu: bir kimlik araştırması*, Danışman Prof. Dr. Nigar Pösteği, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İletişim Ana Bilim Dalı, İletişim Bilimleri Bilim Dalı, Kocaeli, 331 s. (Alan: İletişim Bilimleri, Dil: Türkçe).

Feyzullayev, Balabek (2003). *II. Dünya Harbi’nde sürgüne gönderilen Ahıska Türklerinin tarihi (14 Kasım 1944-Kasım 1991)*, Danışman Prof. Dr. Mehmet Saray, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 138 s. (Alan: Tarih, Dil: Türkçe).

Gençer, Berkay (2022). *Türkiye’de yaşayan Ahıska Türklerinin halk müziği kültürünün incelenmesi (Posof, Şenkaya, Şavşat, Yusufeli, Oltu örneği)*, Danışman Dr. Öğr. Üyesi Murat Karabulut, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Güzel Sanatlar Eğitimi Ana Sanat Dalı, Ankara, 210 s. (Alan: Halk Bilimi/Folklor/Müzik, Dil: Türkçe).

İdikurt, Derya (2022). *Osmanlı-Rus ve İran üçgeninde Ahıska Bölgesi - 1829 Edirne Andlaşması öncesi*, Danışman Doç. Dr. Cengiz Buyar, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Bişkek/Kırgızistan, 386 s. (Alan: Tarih, Dil: Türkçe).

İnan, Kayhan (2018). *Kazakistan’da yaşayan Ahıska Türklerinde Türkçe ana dili bağlılığı*, Danışman Prof. Dr. Necati Demir, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı, Ankara, 309 s. (Alan: Eğitim ve Öğretim/Sosyoloji/Türk Dili ve Edebiyatı, Dil: Türkçe).

İzzetgil, Zamire (2023). *James Joyce, Vladimir Nabokov, V. S. Naipaul ve Mircevat Ahıskalı’nın seçilmiş romanlarında sürgün*, Danışman Dr. Öğr. Üyesi Nazila Heidarzadegan, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İngiliz Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Karabük, 249 s. (Alan: İngiliz Dili ve Edebiyatı, Dil: İngilizce).

Mammadova, Malak (2020). *Sürgün toplumlarda vatan algısı: Ahıskalı Türkler üzerine bir araştırma*, Danışman Prof. Dr. Ertan Özensel, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Sosyoloji Bilim Dalı, Erzurum, 220 s. (Alan: Sosyoloji, Dil: Türkçe).

⁵ Bk. Serpil Ersöz, *Türkiye’deki Ahıska Türkleri ağzı*, Ankara, Türk Dil Kurumu, 2020.

Mürsül, Damla (2018). *Türkiye'ye yerleşme amacıyla gelen Ahıska Türklerine yönelik göç yönetimi stratejisi*, Danışman Prof. Dr. Zerrin Toprak Karaman, Yayınlanmış Doktora Tezi⁶, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, İzmir, 235 s. (Alan: Kamu Yönetimi, Dil: Türkçe).

Oh, Chong Jin (2006). *Sovyetler Birliği sonrası Kazakistan ve Özbekistan'da Ahıska Türkleri ve Koreliler: diaspora kimlik ve kültürünün inşası*, Danışman Doç. Dr. Hakan Kırımlı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara, 319 s. (Alan: Sosyoloji/Tarih, Dil: İngilizce).

Tosik Dinç, Fadime (2015). *Ahıska Türkleri (1800-1921)*, Danışman Yrd. Doç. Dr. Ergünöz Akçora, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elâzığ, 517 s. (Alan: Tarih, Dil: Türkçe).

Üren, Mustafa (2015). *Kimlik, çıkar ve jeopolitik ekseninde Ahıska Türkleri sorunu*, Danışman Prof. Dr. Kamer Kasım, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Bolu, 585 s. (Alan: Uluslararası İlişkiler, Dil: Türkçe).

3.2.2. Yüksek Lisans Tezleri

Abbasov, Emin (2021). *İnsan hakları açısından Ahıska Türklerinin geri dönüş sorunu*, Danışman Doç. Dr. Bülent Algan, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Ana Bilim Dalı, Ankara, 154 s. (Alan: Hukuk, Dil: Türkçe).

Açıkgöz, Mehmet Ali (2016). *II. Dünya Savaşı ve sonrasında SSCB'deki Türk göçleri (Ahıska ve Kırım Tatarları)*, Danışman Yrd. Doç. Dr. Halil Kurt, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dünyası Coğrafyası Anabilim Dalı, İstanbul, 174 s. (Alan: Tarih, Dil: Türkçe).

Ağaoğlu, Zeynettin (2011). *Eski Sovyetler Birliği Cumhuriyetlerinden Türkiye'ye göç eden Ahıska Türklerinin göç koşulları ve sorunları "Yenibosna Örneği"*, Danışman Yrd. Doç. Dr. Nurcan Özgür Baklacioğlu, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İstanbul, 152 s. (Alan: Sosyoloji/Uluslararası İlişkiler, Dil: Türkçe).

Akbaba, Esra (2018). *Ahıska'dan Anadolu'ya göçler (1828-1991)*, Danışman Dr. Öğr. Üyesi Ayna Askeroğlu Arslan, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, İstanbul, 134 s. (Alan: Tarih, Dil: Türkçe).

Akkoyun, Turgay (2009). *Artvin ili Şavşat ilçesi Yavuzköy köyü özelinde Ahıska Türkleri üzerine sosyal antropolojik bir araştırma*, Danışman Prof. Dr. Zafer İlbars, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Antropoloji Anabilim Dalı, Ankara, 378 s. (Alan: Antropoloji, Dil: Türkçe).

Alpbaz, Eda (2018). *Geri dönüş yasası çerçevesinde Ahıska Türklerinin Gürcistan Cumhuriyeti'ne dönüşü*, Danışman Dr. Öğr. Üyesi Bahadır Bumin Özarslan, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Ana Bilim Dalı, Ankara 127 s. (Alan: Hukuk, Dil: Türkçe).

Aras, Cemile (2022). *Hurufat kayıtlarına göre Çıldır eyaleti: Ahıska, Ardahan ve Çıldır kazaları örneğinde*, Danışman Doç. Dr. Levent Küçük, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ardahan

⁶ Bk. Damla Mürsül, *Türkiye'ye yerleşme amacıyla gelen Ahıska Türklerine yönelik göç yönetimi stratejisi*, İstanbul, Nobel Akademik Yayıncılık, 2018.

Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yeniçağ Tarih Bilim Dalı, Ardahan, 127 s. (Alan: Tarih, Dil: Türkçe).

Aydın, Elif (2022). *Toplumdilbilim açısından Antalya'da yaşayan Ahıska Türklerinin dil incelemesi*, Danışman Doç. Dr. Ekrem Ayan, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Muğla, 287 s. (Alan: Dilbilim/Türk Dili ve Edebiyatı, Dil: Türkçe).

Bairamova, Naryn (2021). *Ahıska Türklerinin yaşadığı göçün sebep olduğu travma ve etkilerinin kuşaklararası aktarımı: şiddete yönelik tutum, temel empati yeteneği ve travma sonrası bilişlerin değerlendirilmesi*, Danışman Prof. Dr. İbrahim Balcıoğlu, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Adli Tıp ve Adli Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Ana Bilim Dalı, İstanbul, 84 s. (Alan: Adli Tıp /Psikoloji, Dil: Türkçe).

Baydoğan, Mehmet (2000). *Türk Dünyasında Ahıska Türklerinin yeri*, Danışman Doç. Dr. İbrahim Yılmazçıçek, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Elazığ, 123 s. (Alan: Tarih, Dil: Türkçe).

Bayramov, Firiddin (2007). *Ahıska Türklerinin anayurda dönüş mücadelesi ve Fergana olaylarının Türk medyasına yansımaları*, Danışman Doç. Dr. Murat Özgen, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazetecilik Anabilim Dalı, İstanbul, 117 s. (Alan: Gazetecilik/Sosyoloji/İletişim Bilimleri, Dil: Türkçe).

Bedel, Madina (2022). *Ahıskalı Türk kadınların aile planlamasına yönelik tutumları ve etkileyen faktörlerin incelenmesi*, Danışman Doç. Dr. Başak Demirtaş, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Hemşirelik Ana Bilim Dalı, Ankara, 85 s. (Alan: Aile Planlaması/Hemşirelik/Kadın Hastalıkları ve Doğum, Dil: Türkçe).

Bekadze, Shota (2014). *XVI. yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın politik ve sosyo-ekonomik durumu*, Danışman Yrd. Doç. Dr. Reşat Barış Ünlü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Siyaset Bilimi Bilim Dalı, Ankara, 169 s. (Alan: Tarih, Dil: Türkçe).

Bilyadze, Rasul (2015). *Ahıska sorununun uluslararası arenaya taşınması (1944-2013)*, Danışman Yrd. Doç. Dr. Muharrem Hilmi Özev, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İstanbul, 102 s. (Alan: Uluslararası İlişkiler, Dil: Türkçe).

Cebeci, Erdinç (2010). *Stalin tarafından Kırgızistan'a sürülen Türk topluluklarının yerleşim problemleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bişkek. (Alan: Tarih, Dil: Türkçe).

Çakıcı, Serpil (2022). *Çarlık Rusya Dönemi'nde Ahıska bölgesi*, Danışman Doç. Dr. Engin Eroğlu, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Amasya, 113 s. (Alan: Tarih, Dil: Türkçe).

Çelebi, Betül (2019). *Sürgün sürecinde büyük grup kimliğinin travmanın onarımındaki rolünün incelenmesi: Ahıska Türkleri örneği*, Danışman Prof. Dr. Gökhan Oral, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Adli Tıp Enstitüsü, Sosyal Bilimler Ana Bilim Dalı, İstanbul, 135 s. (Alan: Adli Tıp/Psikoloji, Dil: Türkçe).

Dadayev, Azad (2013). *Osmanlı Devleti-Çarlık Rusya sınırında ve Sovyetlerin sürgün politikasında Ahıskalı Türkler*, Danışman Prof. Dr. İsmail Safa Üstün, Yayınlanmamış Yüksek Lisans

Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, İstanbul, 155 s. (Alan: Tarih, Dil: Türkçe).

Dadayeva, Sofia (2018). *Sürgünden günümüze Kazakistan'daki Ahıska topluluğunun sosyo-ekonomik durumu ve problemleri üzerine bir araştırma*, Danışman Prof. Dr. Erdoğan Altınkaynak, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ardahan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Halk Bilim (Folklor) Bilim Dalı, 89 s. (Alan: Türk Dili ve Edebiyatı, Dil: Türkçe).

Dal, Kadir (2023). *Ahıskalı Ali Haydar Efendi'nin hayatı, şahsiyeti ve tasavvufi görüşleri*, Danışman Prof. Dr. Mustafa Aşkar, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Tasavvuf Bilim Dalı, Ankara, 355 s. (Alan: Biyografi/Din, Dil: Türkçe).

Davrishova, Niliufer (2015). *Sovyetler Birliği'nin sürgün politikası ve Ahıska Türkleri sürgünü*, Danışman Yrd. Doç. Dr. İrfan Çiftçi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, İstanbul, 183 s. (Alan: Tarih/Uluslararası İlişkiler, Dil: Türkçe).

Demir, Gökhan (2011). *Yusuf Ahıskalı'nın hayatı, sanatı ve eserleri*, Danışman Yrd. Doç. Dr. Tacettin Şimşek, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Erzurum, 210 s. (Alan: Türk Dili ve Edebiyatı, Dil: Türkçe).

Demirtaş, Semiha (2019). *Göç ve değişim: Antalya ilinde yaşayan Ahıska Türkleri örneği*, Danışman Doç. Dr. Sinan Yılmaz, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Karabük, 107 s. (Alan: Sosyoloji, Dil: Türkçe).

Devrisheva, Fatıma (2010). *Kazakistan'da Ahıska Türklerinin sosyal-kültürel yapılarındaki değişimler*, Danışman Prof. Dr. Ufuk Tavkul, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Ankara, 254 s. (Alan: Sosyoloji/Türk Dili ve Edebiyatı, Dil: Türkçe).

Devrisheva, Fatıma (2006). *Ahıska Türkleri (sözlü kültür bağlamında)*, Danışman Prof. Dr. Hasan Özdemir, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara, 283 s. (Alan: Halk Bilimi/Folklor/Türk Dili ve Edebiyatı, Dil: Türkçe).

Etyemez, Ramazan (2016). *Ahıska Türkleri folkloru üzerine bir araştırma (Kazakistan-Almatı Bölgesi)*, Danışman Yrd. Doç. Dr. Mehmet Özçelik, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Isparta, 383 s. (Alan: Halk Bilimi/Folklor, Dil: Türkçe).

Faigov, Orkhan (2015). *Ahıskalı Türklerin Türk basınında sunum biçimi (1944 Ahıska sürgünü, 1989 Fergana faciası, 2004 Krasnodar göçü ve 2010 Kırgızistan çatışması örnek olayları)*, Danışman Doç. Dr. Yusuf Yurdigül, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Radyo, Televizyon ve Sinema Anabilim Dalı, Erzurum, 192 s. (Alan: Gazetecilik/Radyo ve Televizyon/Tarih, Dil: Türkçe).

Feyzullah, Mehebbet (2022). *Türkiye'ye göç eden nitelikli işgücünün çalışma yaşamına katılımlarında karşılaştıkları sorunlar: Ahıska Türkleri örneği*, Danışman Doç. Dr. Mete Kaan Namal, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bilim Dalı, Antalya, 104 s. (Alan: Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri, Dil: Türkçe).

Gökkaya, Zeynep (2023). *Yozgat'ta Ahıska Türkleri ağzı*, Danışman Dr. Öğr. Üyesi Erdiñ Demiray, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Niğde, 285 s. (Alan: Dilbilim/Türk Dili ve Edebiyatı, Dil: Türkçe).

Gölen, H. Berşan (1996). *Ahıska'nın elden çıkışı*, Danışman Yrd. Doç. Dr. Emin Yolalıcı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 95 s. (Alan: Tarih, Dil: Türkçe).

Güzeloğlu, Cemile (2017). *Kazakistan'da Çimkent bölgesinde sürgünde yaşayan Ahıska Türklerinin kültür çatısı: doğum, düğün, ölüm adetleri*, Danışman Doç. Dr. Ahmet Ali Aslan, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi⁷, Ardahan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ardahan, 144 s. (Alan: Halk Bilimi/Folklor/Türk Dili ve Edebiyatı, Dil: Türkçe).

Halidov, İslam (2011). *Ahıska Türklerinin uluslararası örgütler nezdindeki temasları*, Danışman Prof. Dr. Alâeddin Yalçınkaya, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Sakarya 115 s. (Alan: Uluslararası İlişkiler, Dil: Türkçe).

Kamaloğlu, Ağa-Ali N. (1996). *The Phenomenon of wthnic deportations in the Soviet nationality policy: Ahıska (Meskhetian) Turks case*, Danışman Dr. Hakan Kırımlı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 98 s. (Alan: Siyasal Bilimler, Dil: İngilizce).

Kara, Sevinç (2020). *Bursa Uludağ Üniversitesinde eğitim gören Ahıskalı Türk öğrencilerin Türkiye Türkçesi konuşma kaygısı üzerine bir araştırma*, Danışman Doç. Dr. Minara Aliyeva Çınar, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Ana Bilim Dalı, Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Bilim Dalı, Bursa, 122 s. (Alan: Eğitim ve Öğretim, Dil: Türkçe).

Karıptaş, Gevher Nesibe (2021). *Uluslararası azınlık hakları bağlamında Ahıska Türklerinin durumu (Kazakistan, Kırgızistan, Azerbaycan örneği)*, Danışman Doç. Dr. Erman Akıllı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir Ahi Evren Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Kırşehir, 131 s. (Alan: Uluslararası İlişkiler, Dil: Türkçe).

Kaya Bağdaş, Çiğdem (2018). *Anasınıfı ve ilkokul 1. sınıfa devam eden Ahıska Türkü ve Türk çocukların bilişsel stillerine göre ahlaki ve sosyal kural algılarının incelenmesi*, Danışman Dr. Öğr. Üyesi Fatma Elif Kılınç, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Çocuk Gelişimi ve Eğitimi Ana Bilim Dalı, Ankara, 138 s. (Alan: Eğitim ve Öğretim, Dil: Türkçe).

Kaya, Burcu (2023). *Göçmenlerin sosyal kaynaşmasında sosyal sermaye, pozitif psikolojik sermaye, umut ve ekonomik beklentilerin etkisi Erzincan'a yerleştirilen Ahıska Türkleri örneği*, Danışman Dr. Öğr. Üyesi Şerafettin Keleş, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Ana Bilim Dalı, Erzincan, 122 s. (Alan: Ekonomi, Dil: Türkçe).

Keleş, Emre (2020). *Türkiye'deki Ahıskalı Türklerin sosyal ve kültürel yaşamları (Erzincan ili Üzümlü ilçesi örneği)*, Danışman Doç. Dr. Seda Yılmaz Vurgun, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,

⁷ Bk. Cemile Güzeloğlu, *Kazakistan'da Çimkent bölgesinde sürgünde yaşayan Ahıska Türklerinin kültür çatısı: doğum, düğün, ölüm adetleri*, Ankara, Gece Akademi, 2018.

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Bilecik, 113 s. (Alan: Tarih, Dil: Türkçe).

Kemaloğlu, Yahya (2015). *Ömer Faik Numanzade'nin siyaset, din ve eğitime dair görüşleri*, Danışman Prof. Dr. İsmail Kara, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, İslam Felsefesi Bilim Dalı, İstanbul, 194 s. (Alan: Din/Felsefe, Dil: Türkçe).

Keskin, Serhat (2019). *Ahıska Türklerinin Gürcistan'daki ana vatanlarına geri dönüş süreci: zorluklar ve beklentiler*, Danışman Prof. Dr. Ayşegül Aydıngün, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrasya Çalışmaları Ana Bilim Dalı, Ankara, 141 s. (Alan: Sosyoloji, Dil: İngilizce).

Kotan, Damla (2019). *Türk romanında Ahıska Türkleri*, Danışman Doç. Dr. Mustafa Aydemir, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Ağrı, 372 s. (Alan: Türk Dili ve Edebiyatı, Dil: Türkçe).

Köksal, Abdurrahman (2010). *Bişkek'te yaşayan Ahıska Türklerinin folklorik değerleri ve oyun müzikleri*, Danışman Yrd. Doç. Dr. Göksel Öztürk, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkoloji Ana Bilim Dalı, Bişkek/Kırgızistan, 93 s. (Alan: Halk Bilimi/Folklor/Müzik, Dil: Türkçe).

Lomanov, Muhammad (2020). *Ahıska Türklerinin aidiyet duygusunun benlik saygısına etkisi*, Danışman Dr. Öğr. Üyesi Serap Güleç, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Hemşirelik Ana Bilim Dalı, Çanakkale, 64 s. (Alan: Hemşirelik/Psikoloji/Sosyoloji, Dil: Türkçe).

Madadova, Kyzkhanum (2022). *Ahıska Türklerinde yer alan geleneksel motifler ile kadın giysi koleksiyonu oluşturulması*, Danışman Doç. Dr. Ömer Zaimoğlu, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Sanat ve Tasarım Ana Bilim Dalı, Antalya, 120 s. (Alan: Güzel Sanatlar, Dil: Türkçe).

Madzhidov, Mihriban (2022). *Ahıska Türkleri müzik kültürü üzerine bir derleme çalışması*, Danışman Dr. Öğr. Üyesi Kenan Serhat İnce, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Müziği Ana Bilim Dalı, Türk Müziği Bilim Dalı, Kocaeli, 73 s. (Alan: Halk Bilimi/Folklor, Dil: Türkçe).

Mammadov, Rasim (2016). *Sürgünde yaşayan Ahıska Türklerinin folklor ve etnografyası*, Danışman Doç. Dr. Ahmet Ali Aslan, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ardahan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ardahan, 161 s. (Alan: Halk Bilimi/Folklor/Türk Dili ve Edebiyatı, Dil: Türkçe).

Mammadova, Zarina (2021). *Erzincan'ın Üzümlü ilçesinde yaşayan Ahıska Türklerinin ağzı*, Danışman Dr. Öğr. Üyesi Yakup Sarıkaya, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kırıkkale, 232 s. (Alan: Türk Dili ve Edebiyatı, Dil: Türkçe).

Mirdas, Ali (2016). *Cavaheti bölgesi ve Ahıska Türkleri*, Danışman Prof. Dr. Esra Hatipoğlu, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harp Akademileri Komutanlığı, Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, Strateji ve Stratejik Araştırmalar Ana Bilim Dalı, İstanbul, 110 s. (Alan: Tarih/Uluslararası İlişkiler, Dil: Türkçe).

Mustafaev, Jafar (2019). *Kafkasya Türklerinden Ömer Faik Numanzade'nin hayatı ve faaliyetleri (1872-1937)*, Danışman Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara

Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 152 s. (Alan: Biyografi, Dil: Türkçe).

Nazımov, Nadır (2021). *Kazakistan'da yaşayan Ahıska Türkleri ve DATÜB (Dünya Ahıska Türkleri Birliği)'ün günümüze kadar gerçekleştirdiği faaliyetler*, Danışman Prof. Dr. Betül Karagöz Yerdelen, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Giresun Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrasya Araştırmaları Ana Bilim Dalı, Giresun, 94 s. (Alan: Uluslararası İlişkiler, Dil: Türkçe).

Odobasheva, İzmira (2017). *Sürgün edilen halkın vatana dönüş mücadelesinde liderin rolü: Enver Odabaşı örneği*, Danışman Prof. Dr. Fırat Purtaş, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Ankara, 143 s. (Alan: Sosyoloji/Tarih/Uluslararası İlişkiler, Dil: Türkçe).

Olieva, Alfira (2012). *Ahıska kültürü ve temel söz varlığı*, Danışman Prof. Dr. Hülya Kasapoğlu Çengel, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 144 s. (Alan: Dilbilim, Dil: Türkçe).

Osmanov, Gourban (2001). *Ahıska Türkleri (1908-1989)*, Danışman Prof. Dr. Ahmet Özgiray, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dünyası Araştırmaları Anabilim Dalı, İzmir, 215 s. (Alan: Tarih, Dil: Türkçe).

Özdeş, Emre (2018). *Rusların Kafkasya'daki yayılma politikası ve Ahıska Türkleri*, Danışman Doç. Dr. Celalettin Güngör, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Kırıkkale, 164 s. (Alan: Tarih, Dil: Türkçe).

Özer, Demet Sinem (2019). *Ülke dışından iskânlı göçmen statüsünde Türkiye'ye getirilen göçmenlerin gündelik yaşam pratikleri: Erzincan Üzümlü'de yaşayan Ahıska Türkleri örneği*, Danışman Prof. Dr. Şükrü Aslan, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Genel Sosyoloji ve Metodoloji Bilim Dalı, İstanbul, 195 s. (Alan: Sosyoloji, Dil: Türkçe).

Pamuk, Esra (2012). *1 numaralı Ahıska Şer'iyye Sicili'nin transkripsiyonu ve değerlendirilmesi H. 11831241 / M. 17691825*, Danışman Yrd. Doç. Dr. Celal Pekdoğan, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Gaziantep, 315 s. (Alan: Tarih, Dil: Türkçe).

Ragibova, İlmira (2008), *Kırgızistan'da yaşayan Ahıska Türklerinin folkloru*, Danışman Doç. Dr. Zekeriya Karadavut, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Konya, 155 s. (Alan: Halk Bilimi / Folklor, Dil: Türkçe).

Ramadanova, Sabina (2014), *Antalya'da yaşayan Ahıska Türklerinin sosyo-kültürel yapısı*, Danışman Yrd. Doç. Dr. Gökhan V. Köktürk, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Antalya, 98 s. (Alan: Sosyoloji, Dil: Türkçe).

Sargın, Hakan (2006). *Ahıska Türkleri ile ilgili politikaların stratejik boyutu*, Danışman Yar. Doç. Nesrin S. Karagür, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 133 s. (Alan: Tarih, Dil: Türkçe).

Saygılı, Ali (2004). *Ahıska Türklerinde sosyal yapı Kırgızistan Bağış köyü örneği*, Danışman Prof. Dr. Mehmet Fikret Gezgin, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 261 s. (Alan: Sosyoloji/Tarih/Uluslararası İlişkiler, Dil: Türkçe).

Sevim, Pervin (2018). *Mircevat Ahıskalı ve Eyvaz Zeynelov'un hikâyelerinde göç ve sürgün*, Danışman Doç. Dr. Erol Sakallı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Uşak, 121 s. (Alan: Türk Dili ve Edebiyatı, Dil: Türkçe).

Süleyman, Cihangir (2019). *Bursa'da yaşayan Ahıska Türklerinde dini yaşantı ve din eğitimi*, Danışman Prof. Dr. Mustafa Tavukçuoğlu, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Din Eğitimi Bilim Dalı, Konya, 108 s. (Alan: Din/Eğitim ve Öğretim/Sosyoloji, Dil: Türkçe).

Sürmeli, Murat (2010). *Iğdır'ın demografik yapısında göç ve Ahıska Türkleri örneği*, Danışman Prof. Dr. Mustafa E. Erkal, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi⁸, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Yapı Sosyal Değişme Bilim Dalı, İstanbul, 209 s. (Alan: Sosyoloji, Dil: Türkçe).

Şah, Cemal (2019). *Diaspora turistlerinin seyahat motivasyonu: Ahıska Türkleri vatan hasreti*, Danışman Doç. Dr. Gökhan Ayazlar, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği Ana Bilim Dalı, Muğla, 96 s. (Alan: Turizm/İşletme, Dil: Türkçe).

Şahin, Mehmet Fatih (2014). *Türk dış politikasında Ahıska Türkleri*, Danışman Prof. Dr. Mim Kemal Öke, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İstanbul, 116 s. (Alan: Uluslararası İlişkiler, Dil: Türkçe).

Şakiroğlu, Rahim (2016). *Sosyal-kültürel ve dini yönleriyle Azerbaycan'ın Saatlı iline bağlı Şirinbey köyü (Ahıska Türkleri örneği)*, Danışman Prof. Dr. Bünyamin Solmaz, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Din Sosyolojisi Bilim Dalı, Konya, 151 s. (Alan: Din/Sosyoloji, Dil: Türkçe).

Şakirov, Rasim (2004). *Ahıska Türkleri ve Ahıska Türklerinin basında yer alışı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İletişim Fakültesi Radyo-Televizyon ve Sinema Bölümü, İstanbul, (Alan: İletişim/Gazetecilik, Dil: Türkçe).

Şakirova, Nigar (2014). *Azerbaycan Ahıska Türklerinin din eğitimi ve dinî hayatı üzerine bir inceleme*, Danışman Prof. Dr. Ramazan Buyrukçu, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Isparta, 139 s. (Alan: Din, Dil: Türkçe).

Şen, Vedat (2020). *Türk romanında ve öyküsünde Ahıska Türkleri*, Danışman Prof. Dr. Murat Kacıroğlu, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Erzurum, 412 s. (Alan: Türk Dili ve Edebiyatı, Dil: Türkçe).

Şenol, Feridun (2017). *Geç Ortaçağ Güney Kafkasya (Azerbaycan-Gürcistan-Ahıska) tarihi coğrafyası (11. yy. başlarından 15. yy. ikinci yarısına kadar)*, Danışman Prof. Dr. Abdulhalik Bakır, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Bilecik, 150 s. (Alan: Coğrafya/Tarih, Dil: Türkçe).

Şimşek, Rukiye (2020). *Toplumsal uyum ve din: Erzincan Üzümlü'de yaşayan Ahıskalılar örneği*, Danışman Doç. Dr. Ahmet Koyuncu, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan

⁸ Bk. Murat Sürmeli, *Iğdır'ın demografik yapısında göç ve Ahıska Türkleri örneği*, Ankara, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, 2016.

Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Sosyoloji Bilim Dalı, Konya, 95 s. (Alan: Sosyoloji, Dil: Türkçe).

Şirinoğlu, Yunus (2019). *Göçmen Ahıskalılarda aile (Bursa örneği)*, Danışman Prof. Dr. Hayri Erten, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Din, Konya, 127 s. (Alan: Sosyoloji, Dil: Türkçe).

Taşdemir, Tekin (2004). *Türkiye'nin Kafkasya jeopolitiğinde Ahıska ve sürgün halkı*, Danışman Prof. Dr. Abdülkadir Akçin, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi⁹, Gebze İleri Teknoloji Enstitüsü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Strateji Bilimi Anabilim Dalı, Gebze, 163 s. (Alan: Uluslararası İlişkiler, Dil: Türkçe).

Topçu, Damla (2018). *Ahıska Türklerinin sosyo-kültürel özellikleri ile ilgili sosyolojik bir araştırma (İnegöl örneği)*, Danışman Prof. Dr. Kamil Kaya, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Isparta, 199 s. (Alan: Sosyoloji, Dil: Türkçe).

Tül Demirtaş, Ayşe (2015). *Ahıska Türklerinde göç ve müzikal deneyimlerin etkileşimi Bursa örneği*, Danışman Yrd. Doç. Dr. İlke Boran ve Doç. Dr. Şükrü Aslan, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Müzikoloji Ana Bilim Dalı, Etnomüzikoloji ve Folklor Bilim Dalı, İstanbul, 199 s. (Alan: Müzik/Sosyoloji, Dil: Türkçe).

Uludağ, Havva (2018). *Kazakistan'da yaşayan Ahıska Türklerinin folklorunun incelenmesi*, Danışman Prof. Dr. Abdülkadir Emeksiz, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Arel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul, 112 s. (Alan: Halk Bilimi/Folklor/Türk Dili ve Edebiyatı, Dil: Türkçe).

Ünal, Nejla (2021). *Sürgün edilmiş Ahıska Türkleri üzerine kültürel kimlik incelemesi: Bozüyük örneği*, Danışman Doç. Dr. Çağatay Sarp, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Kırklareli, 242 s. (Alan: Sosyoloji, Dil: Türkçe).

Zhamalov, Alikhan (2021). *Kültürleşme türleri ile mutluluk arasındaki ilişki ABD, Rusya ve Kazakistan'da yaşayan Ahıska Türkleri örneği*, Danışman Dr. Öğr. Üyesi Emine İnan, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Psikoloji Ana Bilim Dalı, Ankara, 102 s. (Alan: Psikoloji, Dil: İngilizce).

3.2.3. Sanatta Yeterlik

Şakirov, Rüstem (2002). *Tarihte Ahıska Türkleri "Garibim Gurbetlerde"*, Danışman Prof. Dr. Semir Aslanyürek, Sanatta Yeterlik Tezi, Marmara Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, İstanbul, 154 s. (Alan: Sahne ve Görüntü Sanatları/Tarih, Dil: Türkçe).

4. SONUÇ

Bu çalışmada Ulusal Tez Merkezi veri tabanında tarama motoruyla "Ahıska" ve "Ahıska Türkleri" başta olmak üzere "Ömer Faik Numanzade", "Ali Haydar Efendi", "Enver Odabaşev" ve "Mircevat Ahıskalı" anahtar kelimeleri kullanılarak tespit edilen 22 doktora, 78 yüksek lisans ve 1 sanatta yeterlik tezi olmak üzere toplam 101 tez ele alınmıştır. Bu tezler iki bölümde değerlendirilmiştir. Birinci bölümde tezlerin akademik dereceleri, konuları, hangi üniversite ve enstitülerde hazırlandıkları, yıllara göre dağılımları ve kullandıkları diller bakımından analiz edilmiştir. Buna göre;

⁹ Bk. Tekin Taşdemir, *Türkiye'nin Kafkasya politikasında Ahıska ve sürgün halk Ahıskalılar*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2005.

Ahıska Türkleri üzerine yapılan tezlerin 16'sı doktora, 66'sı yüksek lisansta olmak üzere 101 tezdən 82 tezin sosyal bilimler alanında yapıldığı görülmektedir. Bu alana bağlı tezlerin genel olarak tarih, sosyoloji, kültür, edebiyat gibi konular etrafında yoğunlaştığı göze çarpmaktadır. Diğer alanlarda yapılan tezlerin az sayıda olması, Ahıska Türklerinin daha geniş açıdan araştırılması gerektiğine işaret etmektedir.

Ahıska ve Ahıska Türkleri üzerine yapılan araştırmaların İstanbul'da İstanbul Üniversitesi ve Marmara Üniversitesi; Ankara'da Ankara Üniversitesi ve Gazi Üniversitesi, Ardahan'da Ardahan Üniversitesi, Konya'da Necmettin Erbakan Üniversitesi'dir. Üçer tezin Ege, Akdeniz, Süleyman Demirel, Ondokuz Mayıs, Atatürk ve Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitelerinde yapıldığı görülmektedir. İkişer tezin ise Fırat, Orta Doğu Teknik, Karabük, Kocaeli, Selçuk, Kırıkkale, İhsan Doğramacı Bilkent, Bilecik Şeyh Edebali, Mimar Sinan Güzel Sanatlar, Muğla Sıtkı Koçman ve Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitelerinde yapıldığı gözlemlenmiştir. Yirmi üç üniversitede de birer tezin yapıldığı görülmektedir.

Ahıska Türkleri üzerine yapılan tezlerin daha çok son sekiz yıl içinde yapıldığı görülmektedir. 1996-2010 yılları arasında 22 tez, 2011-2020 yılları arasında 60 tez, son üç yıl içinde ise 24 tez hazırlanmıştır. Ahıska Türkleri üzerine yapılan tezlerin genel olarak 2015 yılından itibaren ve bu tezler arasında son zamanlarda doktora seviyesinde olanların arttığı görülmektedir.

Tezler genel olarak Türkiye Türkçesiyle yazılmıştır. Ancak altı tezin İngilizce yazılması da Ahıska Türkleri ile ilgili araştırmaların uluslararası bir platforma taşınması açısından önem arz etmektedir.

Sonuç olarak bu çalışmada 22 doktora, 78 yüksek lisans ve 1 sanatta yeterli tezi olmak üzere toplam 101 tez ele alınmıştır. Bu tezler iki bölümde değerlendirilmiştir. Birinci bölümde tezlerin akademik dereceleri, konuları, hangi üniversite ve enstitülerde hazırlandıkları, yıllara göre dağılımları ve kullandıkları diller bakımından analiz edilmiştir. Bu verilere göre İstanbul, Ankara, Ardahan ve Konya'daki üniversitelerde yüksek lisans tezlerinin daha çok yapıldığı; tezlerin sosyal bilimler alanında ağırlıklı işlendiği; yıllara göre 2015 yılından itibaren sayıların arttığı, Türkiye Türkçesinin yanı sıra İngilizce yazıldığı da görülmektedir. İşlenen konulara bakılırsa tezlerin daha çok tarih ve sosyoloji alanında hazırlandığı görülmektedir.

Extended Summary

Ahıska Turks were deprived of the freedom to record their oral histories and conduct scientific research on Ahıska culture and history due to the martial law and restrictions they experienced in the regions to which they were exiled during the Soviet Union. Ahıska Turks, who gained this freedom after the collapse of the Soviet Union, began to produce both literary and scientific works. Especially young Ahıska people who came to Turkey for education focused on academic research to fill this gap.

These studies on Ahıska and Ahıska Turks, one of the most important topics of the Turkish world, have increased day by day. Today, it is possible to access information about Ahıska and Ahıska Turks in Turkey in articles published in scientific journals, in the theses of young researchers who have completed their master's and doctoral programs, and in works written by researchers. However, as the number of publications increases, these studies also need to be updated.

Based on this need, this study has discussed and analyzed only postgraduate theses within the framework of scientific research conducted by both Ahıska youth and Turkish researchers in Turkey between 1990 and 2023.

This study aims to present in an organized manner the theses written in the academic field concerning the Ahıska Turks. History, culture, language and literature of the Ahıska Turks, etc. These publications are an important resource for the understanding of the history of this community and its

continuation into the future. It is expected that this study will make important contributions that will guide new academic research on the Ahıska Turks.

This research was based on the scanning model, one of the qualitative research methods. It was conducted with document review analysis. The scanning model is "a research approach that aims to describe a past or present situation as it exists". The document analysis method was used to examine the content of the theses. Document analysis is the systematic collection of both printed and web-based documents.

In this research, the theses written in Turkey between 1990 and 2023 are included. The theses obtained in the study were evaluated and analyzed under two main headings.

In the database of the National Theses Center, 21 doctoral theses, 74 master's theses and 1 art thesis were identified in which the words Ahıska and Ahıska Turks were mentioned in the title of the thesis. In addition, 5 theses written on the leading figures of the Ahıska Turks were identified by their surnames (Ömer Faik Numanzade, Ali Haydar Efendi, Enver Odabaşev and Mircevat Ahıskalı). It is assumed that all dissertations written between these dates are included in this study.

Regarding the conceptual framework of the study, the dissertations on Ahıska and Ahıska Turks were first scanned with the search engine of the National Dissertation Center. The identifiers of 101 dissertations were prepared. In the first part, the theses were analyzed according to their academic degrees, the distribution of institutes and universities where the theses were written, the years and the language used. The author's name, first name, subject title, advisor's name, first name, type of thesis, university/institute/faculty, city, number of pages, field, and language are included in the bibliography of the theses. The theses are listed alphabetically by the author's surname.

In the database of the National Thesis Center, 78 master's theses, 22 doctoral theses and 1 art thesis on Ahıska and Ahıska Turks have been reached. These theses examine directly the history, literature, education, folklore, language and literature, culture, international relations of Ahıska Turks, political approaches regarding Ahıska Turks, healthcare, etc. Dissertations that indirectly cover these topics were not included.

Taking a look at the topics of the dissertations, we can see that they are mostly in the fields of history and sociology. The history and social life of this people, living in exile and under martial law in the Soviet Union, could not be reflected in the literature. It is natural for researchers to include history and sociology as topics in their theses. However, these theses are not limited to these two fields. One of the important gaps left by Ahıska Turks is culture, language, and literature. Dissertations in the fields of folklore, linguistics, language and literature also stand out. Looking at the topics of recent dissertations, it can be seen that researchers are turning to different fields.

It is observed that 82 out of 101 theses on Ahıska Turks were written in the field of social sciences, of which 16 were doctoral theses and 66 were master's theses. Noticeably, theses in this field generally focus on history, sociology, culture and literature. The small number of dissertations in other fields suggests that Ahıska Turks should be studied more broadly.

Universities that focus most on the topic of Ahıska and Ahıska Turks are Istanbul University and Marmara University in Istanbul; Ankara University and Gazi University in Ankara; Ardahan University in Ardahan; and Necmettin Erbakan University in Konya. Ege, Akdeniz, Süleyman Demirel, Ondokuz Mayıs, Atatürk and Kyrgyzstan-Turkey Manas University were found to have three theses each. It was observed that two theses each were written at Fırat, Orta Doğu Teknik, Karabük, Kocaeli, Selçuk, Kırıkkale, İhsan Doğramacı Bilkent, Bilecik Şeyh Edebali, Mimar Sinan Fine Arts University, Muğla Sıtkı Koçman and Ankara Yıldırım Beyazıt University.

Looking at the years in which the dissertations were written, it can be seen that the dissertations on Ahıska Turks were mostly written in the last 10 years. 22 theses were written between 1996 and 2010, 60 theses between 2011 and 2020, and 24 theses in the last three years. According to this table, it can be

seen that the number of theses on Ahıska Turks has generally increased since 2015, and among these theses, the number of theses at the doctoral level has also increased recently.

It can be seen that the dissertations on Ahıska Turks are generally written in Turkish. However, writing 6 dissertations in English is also important in terms of bringing research on Ahıska Turks to the international platform.

As a result, a total of 101 theses, including 22 doctoral theses, 78 master's theses, and 1 art thesis, were discussed in this study. These theses were evaluated in two parts. In the first part, the theses were analyzed in terms of their academic degrees, subjects, the universities and institutes where they were written, their distribution by year, and the languages they used. According to these data, in terms of the number of theses, it can be seen that more studies are done at the master's level in universities in Istanbul, Ankara, Ardahan and Konya; in terms of the field, the theses are mainly in the field of social sciences; it can be seen that the number has increased over the years since 2015 and that they are written in both English and Turkish. Regarding the topics of the theses, it can be seen that they are mainly prepared in the fields of history and sociology.

KAYNAKÇA

- Aliyeva Çınar, M. (2019). Ahıska Türklerinin romanında 1944 sürgünü, 2. *Uluslararası Türk Topulukları Bilgi Şöleni: Ahıska Türkleri içinde* (212-219), Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları.
- Devrişeva, H. ve Derviş, L. (2018). Türkiye’de Ahıskalı Öğrenciler Tarafından Ahıska Türkleri Üzerine Yazılan Tezler, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 11, Sayı 1, 18-29.
- Ercilasun, A. B. (1989). Meshet Türkleri hakkında, *Türk Kültürü* dergisi, VVVII/315, 389-390.
- Faigov, O. (2015). *Ahıskalı Türklerin Türk basınında sunum biçimi (1944 Ahıska sürgünü, 1989 Fergana faciası, 2004 Krasnodar göçü ve 2010 Kırgızistan çatışması örnek olayları)*, [Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, SBE]. (Erişim Tarihi: 15.25.2023).
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- Karasar, N. (1998). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. (8. Baskı). Nobel Yayınları.
- Türkay Yavuzel, S. (2021). Türkiye’de Ahıska Türkleri ile İlgili Yapılan Çalışmaların İncelenmesi, *Yunus Zeyrek Armağanı* içinde (318-328). Astana Yayınları.
- Uravelli, O. (2011). Ahıska Türkleri üzerine bibliyografya denemesi - I, *Bizim Ahıska* dergisi, Yıl 7 Sayı 22, 43-44.
- Uravelli, O. ve Aliyeva Çınar, M. (2019). Ahıska Türkleri Üzerine Başlıca Yayınlar Bibliyografyası, 2. *Uluslararası Türk Topulukları Bilgi Şöleni: Ahıska Türkleri içinde* (258-279), Bursa Türk Ocakları Şubesi Yayınları.

Kitap Tanıtımı ve Değerlendirme

“Axısxa Türk Mədəniyyəti Və Ədəbiyyatı Tarixi” (Ahıska Türk Medeniyeti ve Edebiyatı Tarihi) Kitabının Tanıtımı

“History Of Ahıska Turkish Civilization and Literature” Book Review

Рецензия На Книгу “История Цивилизации И Литературы Турок-Ахыска”

Yasmin Terzioğlu¹

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10234455>

Geliş Tarihi: 21.10.2023

Kabul Tarihi: 28.11.2023

Eser Adı: Calilov (2023). Axısxa Türk Mədəniyyəti və Ədəbiyyatı Tarixi. (1. Cilt). İstanbul: Lora Yayıncılık. 297 s.

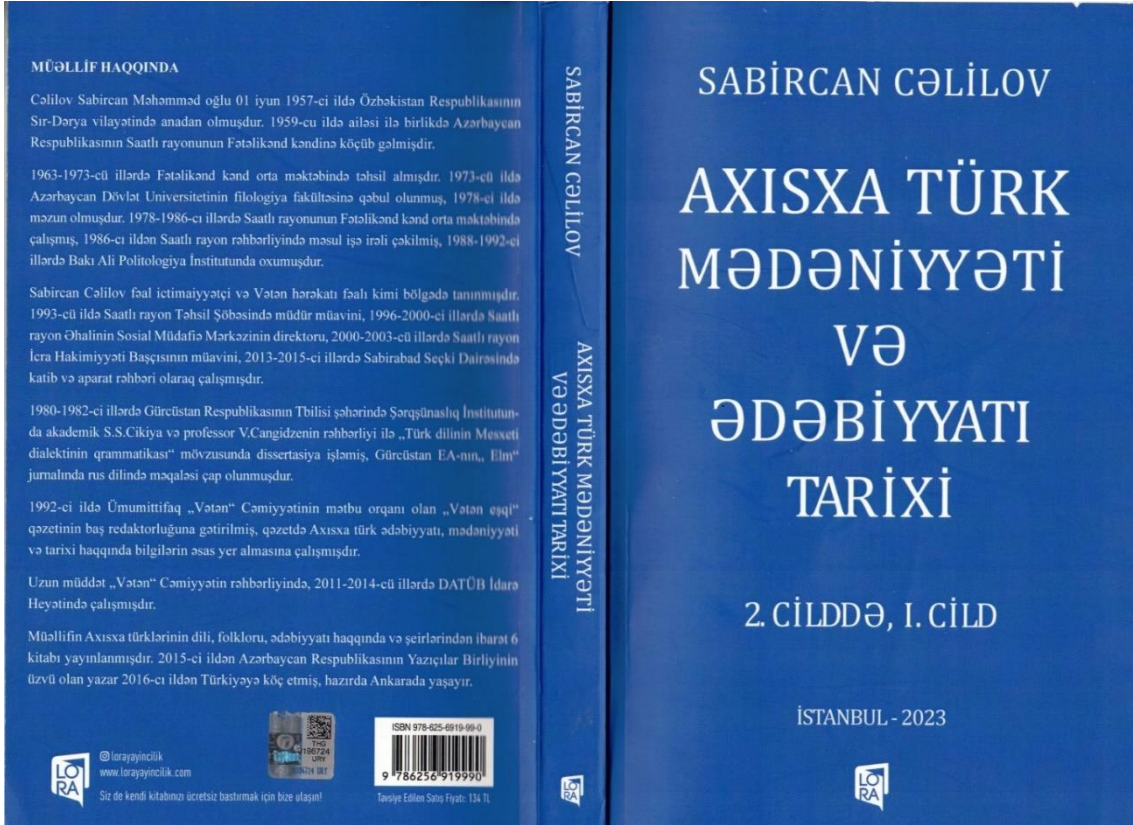
Söz konusu eserin tanıtımına geçmeden evvel eserin odak noktasını oluşturan Ahıska Türkleri topluluğunun tarihine kısaca bakmakta fayda vardır. Ahıska Türkleri, Gürcistan Cumhuriyeti içerisinde yer alan ve Türkiye ile komşu olan Ahıska bölgesinde yüzyıllar boyu yaşamış ve 14 Kasım 1944 tarihinde anavatanları Ahıska'dan Orta Asya'nın çeşitli ülkelerine sürgün edilmiş bir halktır. Bu süreçte Ahıska Türklerinin, temel hak ve özgürlüklerinden mal mülk edinme, başka bölgelere serbest geçiş, eğitim hakkı gibi onları her açıdan kısıtlayan birçok hak ellerinden alınmıştır. Dolayısıyla Sovyet rejiminin uyguladığı katı kuralları yüzünden bu topluluk kendi medeniyetini, yazılı edebiyatını oluşturma sürecinde engellerle karşılaşmış, edebî eserlerini ana dillerinde icra etmekten mahrum bırakılmışlardır. Böylelikle Ahıska Türklerinin kültür ve edebiyat öğelerinden atasözleri, deyimler, maniler, şiirler sadece hafızalarında yaşamaya devam etmiştir. Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra Ahıska Türkleri arasındaki aydın kişiler, yazarlar ve şairler yaşadıkları zulmün acılarını ve bu zulme karşı verdikleri mücadelelerin akislerini, anavatanlarına olan özlemini, sevgisini hikâyelerle, destanlarla, efsanelerle, şiirlerle, manilerle dile getirmişlerdir.

Ahıska Türklerinin medeniyeti ve edebiyatı birçok bilimsel çalışmaya konu olmuş, bu sahada pek çok edebî eser ortaya konmuştur. Ancak S. Calilov, bu kadim ve zengin medeniyet ve edebiyatının tarihini bir bütün olarak sunma gayretinde bulunarak bu kapsamlı eseriyle okuyuculara Ahıska Türklerinin medeniyetini ve edebiyatını daha derinden öğrenme olanağı vermektedir. Eser, giriş ve beş bölümden oluşmaktadır.

Eserin *Giriş* bölümünde araştırmacıların, Ahıska Türklerinin kapsamlı ve ayrıntılı bir şekilde öğrenilmemiş olan medeniyetini ve tarihî geçmişi objektif bir bakış açısıyla ele almadıklarından bahsedilmektedir. Bu topluluğu anlatan araştırmacıların, tarihsel süreçte Kafkaslarda ve Anadolu'da Türklüğün varlığını inkâr ettikleri dile getirilmektedir. Ayrıca Azerbaycan âlimlerinden Q. Kazımov'un,

¹ Dr., Araştırmacı, yasminterzioglu@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3541-3564.

Q. Qeybullayev'in, F. Calilov'un, S. Rüstəmhanlı'nın vb. araştırmacıların tespitlerine dayanılarak Türk uygarlık beşiğinin Azərbaycan və Anadolu olduğu, Türklerin Anadolu'ya Ön Asya'dan göç ettikleri

ifade edilmektedir. Yazara göre bu etnik topluluğun medeniyeti, binlerce yıl yaşadıkları Gürcistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer alan Cavaheti bölgesi ve tarihte Türkiye'nin kuzeybatısında kalmış olan Tao-Klarceti Çarlığını çevreleyen bölgeler aynı tarihsel süreç kapsamında incelenmeli ve öğrenilmelidir. Bunun yanı sıra yazar, Ahıska Türklerinin mesken tuttuğu Güneybatı Kafkasya ile Kuzey Anadolu topraklarının tarihi, bir bütün olarak incelendiği takdirde bu etnik topluluğun medeniyetinin, tarihî geçmişinin hakikatlerinin ortaya çıkabileceğini anlatmaktadır.

Eserin I. bölümü *En Kadim Zamanlardan Osmanlı'ya Kadar Olan Devir* olarak adlandırılmaktadır. Bu bölüm kapsamlı bir incelemeyi içermekte ve Ahıska Türklerinin tarihsel sürecini alt başlıklar halinde sunmaktadır. Bu başlıklar şu şekildedir: *En Kadim Devirlerde Ahıska, Kıpçaklar ve Buntürkler, Yer Adlarında Kalan İzler, Büyük İskender'in Kafkasya Seferi ve Ahıska Bölgesi, Tao-Klarceti Çarlığı, Erken Orta Çağ Kültürü, Mimari ve Mimarlık, Ahıska Türklerinin 'Gürcülüğü', Hristiyanlığa Kadar Olan İnançlar ve Hristiyanlığın Yayılması, Ahıska Türklerinde Gürcü Ad ve Soyadları, XI-XII Yüzyıllarda Ahıska, Şota Rustaveli, Samtshe-Saatabago Knyazlığı Yoksa Kıpçakların Atabeyliği mi?, Cakeliler-Atabeyler Sülalesi, Ahıska Türkleri ve İslam*. Ahıska Türklerinin medeniyetinin ve edebiyatının ayrıntılarıyla anlaşılması için tarihte Ahıska bölgesinde yaşamış olan etnik grupların köken bilgisinin ve dilsel özelliklerinin incelenmesi gerekmektedir. Tarihî devirlerde Ahıska bölgesinde oluşum gösteren etnik grupların kökeni, Ahıska Türkü'nün arkaik adı olan Mesh kelimesinin kökeni, Kıpçakların ve Buntürklerin Kür Çayı boylarında yaşam sürdürdükleri Ahıska'nın kadim tarihine ışık tutmaktadır. Bunun yanında bu bölümde Tao-Klarcet Çarlığının yerleşim bölgelerine, kurucu ve hükümdarlarına ilişkin bilgiler yer almakta ve Türklerle olan ilişkileri ifade edilmektedir. Dolayısıyla bölgede farklı dönemlerde oluşum gösteren birçok etnik grubun tesirlerinden söz edilebilir. Ayrıca bu bölümde VI-XI. yüzyıllarda ortaya çıkan edebiyatın ilk nüshaları Ahıska Türklerinin estetik zevkine dair önemli izler taşımaktadır. Kitapta Gürcü edebiyatının büyük bir bölümünün Ahıska'daki yerli halk tarafından oluşturulduğu ancak Gürcüler tarafından yok edildiği dile getirilmektedir. IX-X. yüzyıllarda

Ahıska'da yaşayan yazarlar tarafından bölgenin sosyal, siyasî ve medenî yönlerini ele alan “Grigol Handzteli'nin Hayatı” ve “Serapion Zarzmalı'nın Hayatı” bu dönemin önemli eserleridir.

II. bölüm *Ahıska Paşalığının Ortaya Çıkışı* olarak adlandırılmaktadır. Bu bölümde Çıldır Paşalığının kuruluşu ele alınmakta ve bu kurumun anlamına ve özelliklerine değinilerek paşaların kişilik özellikleri üzerinde durulmaktadır. Bölüm ayrıca şu başlıkları içermektedir: *Ahıska Paşaları, Ahıska Paşalığında Medeniyet ve Bilim, Ahıskalı Abdullah Efendi (1733-1813), Beyzade Mustafa Ahıskalı*. Kitabın bu bölümünde Ahıska'da Paşaların Cakeli Atabeyleri sülalesinden geldikleri ve tarihte hürmetle yâd edildikleri ifade edilmektedir. Bunun yanı sıra *I. Arslan Məhəmməd Paşa, Büyük İshak Paşa, III. Yusuf Paşa, Hacı Ahmed Paşa* isimli şahsiyetlerin devlet dairesindeki faaliyetleri hakkında kısa bilgiler verilmektedir. Ayrıca Ahıska bölgesinde Hristiyanlık dininin zayıflamasıyla Müslüman Türk medeniyetinin kurulduğu ve İslâm dinine uygun mimarî sanat eserlerinin inşa edildiği anlatılmaktadır. İslâmiyet'i temsil eden bu yapılar, Ahıska'nın birçok köyünde günümüze kadar varlığını sürdürmektedir. Son olarak bu bölümde *Ahıskalı Abdullah Efendi* ve *Beyzade Mustafa Ahıskalı* isimli bilim insanlarının tahsili ve hem beşerî hem de tasavvuf ilimlerine karşı merakı dile getirilmektedir.

III. bölüm *Ahıska Türklerinin Sözlü Edebiyatı* biçiminde adlandırılmaktadır. Bu bölüm şu başlıklardan oluşmaktadır: *Folklorun Öğrenilmesi Tarihinden İtibaren; Mitler, Əsatirlər, Efsanelər; İnançlar, Antlar, Dualar ve Beddualar, Ağıtlar, Ninniler, Sevgiler, Çocuk Oyunları, Oyunlar/Danslar, Dügün/Toy, Bayramlar, Bulmacalar (Tapmacalar), Maniler (Bayatılar), Atasözleri, Masallar/Hikâyeler, Destanlar*. Bu bölüm okuyuculara Ahıska Türk edebiyatına dair doyurucu bilgiler sunmaktadır. Edebî eserlerin oluşum sürecine etki eden dönemin hadiseleri yürek acısı ile bu topluluğun bağrından koparak dizelere, satırlara dökülmektedir. Kaleme alınan eserler savaşı, savaş acılarını, şehitlik mertebesini, garipliği, sabrı, umudu ve sevgiyi ifade eder.

IV. bölüm *XVIII-XIX. Yüzyıllarda Âşık Edebiyatı* olarak adlandırılmaktadır. Ahıska-Ahılkelek bölgesinde Türk âşık edebiyatının klasikleri olan *Yunus Emre, Dadaloğlu, Karacaoğlan* şairlerin şiir okulunun takipçilerinden olan *Kul Karani, Çerkezoğlu (XVIII-XIX), Hasta Hasan, Âşık İrfani/Ürfani/Ruhani (1750-?)*, *Âşık Çirkini'nin (XVIII-XIX)* günümüze kadar ulaşmış olan el yazmaları, kitabeleri ve cönklerinin içerdikleri hikmetler, şairlerin dili onların büyük söz ustalıklarını ortaya koymaktadır.

V. bölüm şu başlıklar altında incelenmiştir: *Ahıska'nın Ruslar Tarafından İşgali (1828), Ahıskalı Ali Haydar Efendi (1870-1960), İşgal Sonrası Edebiyat, Âşık Gülali, Posoflu Âşık Üzeyir/Fakiri (1770-1836), Âşık Garib, Âşık Osman, Âşık Emrah/İşığ, Seyyid Məhəmməd Sakib Efendi (1732/34-1852/54), Şair Selami (?-1853/54), Ğamizi Ali Baba (1783-1863), Şair Cevri (1805-1875), Âşık Korhan, Şükri (19-20 yy.), XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Ahıska, Âşık Şenlik (1853-1913), Nöksani (1857-1940), Âşık Nihani (1867-1923), Âşık Sümmani (1861-1915), Muheli Şehri Efendi, Şair Zülali (1873-1956), Molla Dursun/Mahzuni (1872-?), Hanaklı Mazlumi (1855-1922), Kağızmanlı Hıfzı (1893-1921), Âşık Sefili (1876-1937), Âşık Semayi, Azgurlu Âşık İsmail (1844-?), Q. Ahalsiheli, Türkçe Yazan Gürcü Âşıkları, Âşık Ruhani (İoseb-Mose Beridze), Âşık Siğva (Luka Beridze) (1860-1906), Âşık Miheil Zazadze, Âşık Sandro, Âşık Pektayi, 1905 Yılındaki Hadiseler ve Ahıska, 1917-1921 Yıllarında Ahıska, Ömer Faik Numanzade (1872-1938), Ahmed Bey Pepinov (Bibinoğlu) (1893-1938), Osman Server Atabey (1886-1962), Hacı Hafız Muhammed Emin Şeyhzade, Muhammed Zeki Dursunzade, Şafika Hanım Efendizade (1883-1959)*. Bu bölümde Ahıska Türklerinin edebiyatı Rusların işgali, işgalden sonraki dönem, 19. yüzyılın ikinci yarısı, 1905 yılı olayları, 1917-1921 yılları arasındaki olaylar hâlinde dönemlere ayrılarak geniş bir yelpazede sunulmaktadır. Bunun yanında Türk şairlerin arasında Türk medeniyetinden etkilenen ve Türkçe yazan Gürcü şairlerinin de varlığı dikkati çekmektedir. Ayrıca Ahıska Türklerinin konuştuğu dil ile yaşadığı kültürün Türkiye'nin kuzeydoğusunda yer alan Atabey yurdunun dili ve kültürüyle aynı olduğu ifade edilmektedir. Bu bölüm Ahıska Türklerinin edebiyata,

bilime, eğitime gösterdikleri önemi ve bu sahada yetişmiş pek çok aydın, yazar, bilim insanı olduğunu deta kanıtlar niteliktedir.

Eser, ele aldığı konu itibarıyla geniş bir bilgi birikimi içerdiğinden iki cilt hâlinde meydana gelmektedir. Değerlendirilmesine yer verildiği birinci ciltte yer alan araştırmalar bir bütün ve sistemli olarak okuyuculara sunulmaktadır. Bu kitap özellikle Ahıska Türk edebiyatına, medeniyetine, sanatına dair bilgi edinmek isteyen geniş araştırmacılar için vazgeçilmez bir eserdir.

Kitap Tanıtımı ve Değerlendirme

**Ahıska Türk Kültüründe Âdet, Merasim ve Anlatımları
Customs, Ceremonies And Expressions In Ahıska Turkish Culture
Обычай, Традиции И Высказывания В Культуре Турок Ахыска**

Nilüfer İsmailoğlu¹

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10245363>

Geliş Tarihi: 31.10.2023

Kabul Tarihi: 16.11.2023

Eser Adı: T. Kukulov (2022). *Axısxa: âdət, mərəsim ve tabirləri* (1. Baskı.). İstanbul: Efeakademi Yayıncılık, 207 s.

Bu çalışmada Tahircan Kukulov'un *Axısxa: âdət, mərəsim ve tabirləri* adlı eseri incelenmiştir. Eser tanıtımına geçmeden önce Ahıska bölgesi ve Ahıska Türkleri hakkında kısaca bilgi vermekte fayda vardır. Ahıska, Türkiye sınırına 15 km mesafede olup Türkiye'nin kuzeydoğusunda Ardahan'la sınır olan ve günümüzde Gürcistan topraklarında bulunan jeo-stratejik açıdan önemli bir yerleşim merkezidir (Aydınğün ve Aydınğün, 2015; Çınar, 2015).

Türk literatüründe Ahıska'nın 2700 yıllık eski bir Türk yurdu olduğu ve bu bölgenin milattan öncesine dayandığı belirtilmektedir (Zeyrek, 1995; Buntürk, 2007). Türk oldukları yönünde önemli kanıtlar bulunan Kimmerler ile Türklükleri noktasında artık şüphe duyulmayan İskit-Saka Türkleri, bölgeye inen ilk Türkler olarak kabul edilmişlerdir (Tarhan, 2002, Akt. Çınar, 2015; Tosik Dinç, 2019). İskit-Sakalar'dan sonra bu bölgeye Hunlar, Sabirler, Göktürkler, Bulgarlar, Ogurlar, İdil Bulgarları, Macarlar, Hazarlar, Avarlar ve Kıpçaklar inmişlerdir (Kurat, 1992; Baştav, 1995; Togan, 1997, Akt. Aliyeva Çınar, 2021). Bölgeye son gelen Türk boyu olan Kıpçaklar, 1267 yılında bu bölgede oluşturulan Atabeklik sisteminde 310 yıl yaşayacak olan Ahıska Atabekliğini kurmuşlardır (Zeyrek, 2001; Kırzıoğlu, 2008; Buntürk, 2007). 1578 yılında bu yönetimin sona ermesiyle birlikte Ahıska şehri yeni kurulan Çıldır Eyaleti'nin merkezi olarak Osmanlı Devleti'ne bağlanmıştır (Buntürk, 2007; Tosik Dinç, 2019).

Ahıska, 17 Haziran 1828 tarihinde Osmanlı-Rus savaşı sırasında Ruslar tarafından işgal edilmiş ve ardından yapılan Edirne Antlaşması (1829) ile Rusya'ya bırakılmıştır (Zeyrek, 2007; Aydınğün ve Aydınğün, 2015). 1921'de Ahıska geri alındıktan sonra, bazı siyasî antlaşmalar sonucunda 16 Mart 1921 tarihinde Moskova Antlaşması ile tekrar Rusya'ya bırakılarak Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Tiflis vilayetine bağlanmıştır (Aliyeva Çınar, 2021). Ancak 1944 yılında Sovyetler Birliği'ni yöneten Stalin'in aldığı kararla Ahıska, Adigün, Aspinza, Ahılkelek ve Bogdanovka ilçelerinde yaşayan Kürt ve Hemşinlerle birlikte Ahıska Türkleri Orta Asya'nın steplerine, Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan'a sürülmüşlerdir. Bugay'ın (1994) verdiği bilgiye göre, 31 Temmuz 1944

¹ Bursa Uludağ Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans öğrencisi, nismailoglu@uludag.edu.tr, ORCID: 0009-0009-0251-4770.

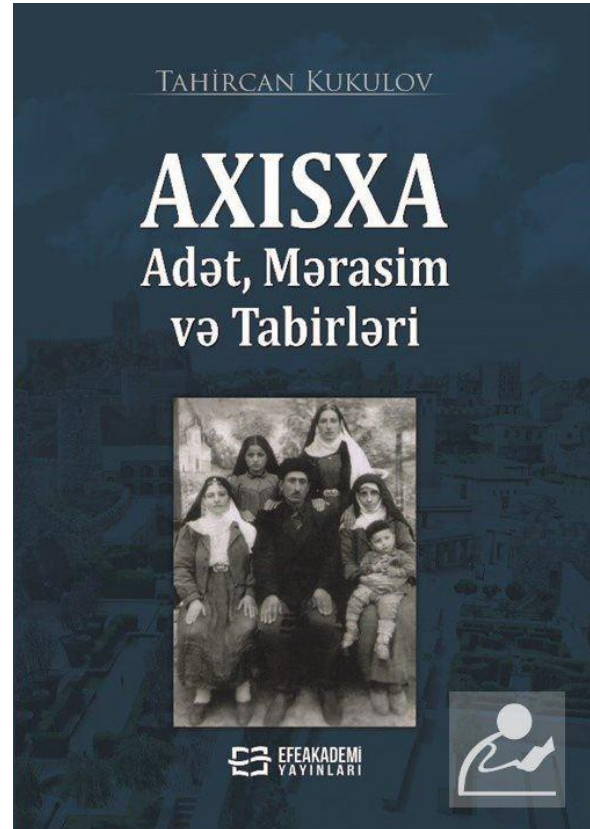
tarihinde imzalanan karara bağlı olarak Ahıska, Adıgen, Aspinza, Ahılkelek, Bogdanovka ile Acaristan Özerk Bölgesi'nden Kazakistan'a 40.000, Özbekistan'a 30.000 ve Kırgızistan'a 16.000 olmak üzere toplam Türk, Hemsin ve Kürtlerden oluşan 86.000 kişi sürgüne tabi tutulmuştur. Stalin'in ölümünden sonra 1956 yılında Ahıska Türklerine yönelik uygulanan sıkıyönetim uygulaması kaldırılmış ve Ahıska Türklerinin farklı ülkelere gitmelerine izin verilmiştir. Lakin Gürcistan'a geri dönmeleri yasaklanmıştır.

Günümüzde Ahıska Türkleri Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Rusya Federasyonu, ABD, Türkiye, Azerbaycan, Ukrayna, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ve çok az da olsa Gürcistan olmak üzere on ülkede dağıtılmış olarak yaşamaktadırlar (Çınar, 2022). Ancak Ahıska Türkleri, gerek Sovyetler Birliği döneminde uygulanan sıkıyönetim ve yasaklamalara rağmen gerekse dönemin dağılmasından sonra ata topraklarından uzak kalmalarına rağmen kimliklerini, dilini, âdet-geleneklerini, kültürel değerleri ve inançlarını korumayı başarmışlardır.

Günümüzde Ahıska ve Ahıska Türkleri üzerine birçok çalışmanın yapıldığı ve literatüre birçok eserin kazandırıldığı bilinmektedir. Bu çalışmalardan biri de Kukulov'un kaleme aldığı *Axisxa: âdet, mərəsim ve tabirləri* adlı eseridir. Ahıska Türklerinin kültürel değerleri üzerine çalışmaları ortaya koyan Kukulov, vatanından uzakta doğmuş araştırmacılardan biridir. Araştırmacı bu eserinde, genel anlamda Ahıska Türklerinin tarihinden bilgi vererek, Ahıska folkloru hakkında eser veren ve Ahıska edebiyatının önde gelen şahsiyetlerini tanıtarak toplumun âdet-gelenekleri ve inançları üzerinde durmuş ve eserin sonunda bazı meseleleri ele alarak bilgi aktarımında bulunmuştur. Eser; giriş, ikisi asıl bölüm olmak üzere on bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde araştırmacı Türk milletinin genel tarihinden söz ederek eserinde yer alan bölümler hakkında kısaca bilgi vermiştir. Kukulov bu bölümde tarihi belgelere dayanarak Türk halklarının geniş coğrafyada varlığını sürdürdüğünü, Çin Seddi'nden Balkanlara, Sibiryaya topraklarından Orta Doğu'ya kadar yayıldığını dile getirmiştir. Araştırmacı, geniş coğrafyaya yayılan ve farklı dinlere mensup olan bu milleti birbirine bağlayan ortak değerlerin olduğuna değinmiştir. Milletleri birbirinden ayıranın ataların emanet ettiği hazine kültür ve medeniyet olduğunu vurgulamıştır. Kukulov, bu bölümde insan hayatının üç önemli geçiş evresi olan doğum, evlilik ve yas merasimleri hakkında bilgi vermiştir. Sadece Ahıska Türkeri'nin âdet ve geleneklerine değil Türk dünyasında bayram ve arife günlerinde, halk tarafından grup hâlinde yapılan ziyaretlere de değinmiş, toplumun önemli inanışlarından olan ateş inanışını da ele almıştır. Burada diğer Türk halklarında olduğu gibi ateş, temizlenme aracı olarak gösterilmiştir. İslamiyet'ten önce var olan inançların birçoğu dinimize uygun hâle getirilerek, dinî inanç olarak yaşatılmıştır. Kısacası her toplum belli bir inanç ve âdet geleneğine sahiptir. Bu âdet ve geleneklerin önemli vazifesi, İslamiyet öncesindeki inançların devam ettirilmesi, toplumun millî varlığını yaşatmasıdır.

Eserin birinci bölümü *Ahıska Türklerinin kısaca tarihi* başlığı altında ele alınmıştır. Araştırmacı bu bölümde Ahıska Türklerinin tarihini dönemlere ayırmaktadır. Yazar ilk dönemi "*En eski zamanlardan*

XII. asra kadarki devirlerde Ahıska bölgesi” olarak değerlendirmekte ve bu dönemi İskitlerin (Sakalar) Kafkasya’ya gelmesiyle birlikte bu bölgeye yayıldığı zamandan başlayarak ve sonraki zamanlarda bölgeye gelen diğer Türk boylarından söz ederek 12. yüzyıla hatta Atabek Yurdu’nun kuruluşuna kadar getirmektedir. Bunu takip eden diğer dönem “Ahıska Atabekler devletinin oluşması ve faaliyetleri” adı altında verilmektedir. Yazar, bu beyliğin 310 yıl sürdüğünü vurgulayarak dönem hakkında genişçe bilgi vermektedir. Bu dönemden sonra gelen dönem Osmanlı Devleti’nin bölgeye nüfuz etmesini kapsayan dönemdir. Bu dönem, “XVI. asırda Osmanlı ordusunun doğuya seferleri ve Ahıska Atabekler devletinin topraklarını muhafaza edebilmesi için alınan tedbirler” içerikli alt bölümünde ele alınmaktadır. Bunu takip eden alt bölüm de “Ahıska bölgesinin Osmanlı Devleti’nin idaresine dâhil edilmesi (1578-1828)” hakkındadır. Bu alt bölümün ardından Rusların Kafkas siyaseti ve Ahıska bölgesinin Ruslar tarafından işgali anlatılmaktadır. Bölümün devamında Birinci Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti’ne değinen araştırmacı, Ahıska Türklerinin Ekim 1917 olaylarından ve Mondros ile Moskova antlaşmalarından sonraki durumunu değerlendirmekte, Ahıska’nın Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’ne (1921-1944) bağlanması ve Ahıska Türklerinin 1944 yılında sürgün edilmesi hakkında bilgi vermektedir. Yazar birinci bölümünü tamamlarken de Ahıska Türklerinin vatana dönme mücadelesinden söz etmektedir.

Araştırmacı, bu açıklamalardan sonra eserin üçüncü ve dördüncü bölümünde Ahıska Türklerinin iki önemli şahsiyeti üzerinde durmaktadır. Kukulov, bu bölümlerde Ahıska Türklerinin folklorunu ilk araştıran Prof. Dr. Asif Hacılı ve Ahıska Edebiyatının yeniden canlanmasını sağlayan şair, yazar Mircevat Ahıskalı ile ilgili bilgiler vermektedir. Yazar burada her iki şahsiyetin hayatı ve kişiliği hakkında bilgi verdikten sonra kaleme aldıkları eserlere değinmektedir.

Eserin beşinci bölümü *Ahıska Türklerinde âdet, inanç ve uygulamalar* başlığını taşımaktadır. Dünyada yaşayan her halkın kendine ait yaşam tarzı ve bununla birlikte asırların süzgecinden geçerek süregelen, yaşamakta olan âdet ve geleneklerinin var olduğunu dile getiren araştırmacı, Ahıska Türklerinde yaşayan inanç, âdet ve gelenekler üzerinde durmaktadır. Herhangi bir toplumun sosyal hayatında önemli rol oynayan bu kültürel değerlerin korunmasını ve yaşatılmasını savunan yazar, bu bölümde dede ve ninelerin torunlarına yaylada her akşam anlattıkları mani, türkü, masal, deyim ve atasözleri gibi kültürel öğelerin günümüzde de öğretilmesine dikkat çekmekte, bu anlatılar aracılığıyla da bir nesilden başka nesile değerlerin aktarımında büyük önem arz ettiğinin altını çizmektedir.

Çalışmasının temelini oluşturan bu bölümde yazar, *Ahıska Türklerinde aile* konusuyla başlayarak düğün, doğum, sünnet, cenaze ve bayramlarda uygulanan âdet ve geleneklere genişçe yer vermektedir. Düğün merasimine bağlı olarak sırasıyla şu uygulamaları tasvir etmektedir: *kız beğenme/kız saraflama, elçi gitme, şerbet içme ve düğüne hazırlık; gelin görme; kesim kesme; nişan değişme/urba götürme; gelinin aksesuarlarından katha-leçek; düğün hazırlıkları; davet; kana koyma; gelinin baba evinden alınması; güveği; yüz açımı; gelin hunkalı; enişтелиğe gitme; ayak dönümü*. Çocuğun doğması ve sonrasıyla ilgili şu uygulamalara değinmektedir: *hamilelik; doğum; göbek kesme/göbek bağlama; lohusa, lohusa kadını görme; al karısı; kırklama; ad koyma; çocuk görme; beşik götürme, beşik kertme veya göbek kesme; beşik türküsü, dış çıkarma; dış patisi patlatma; day durma; nazar/göz değme*. Çocuğun sünnet edilmesiyle ilgili şu âdetleri dile getirmektedir: *sünnet merasimi/küçük düğün; kirve; insanın kaderiyle ilgili inançlar*. Cenaze merasimiyle ilgili de şu uygulamalara yer verildiği görülmektedir: *yas merasimi ile ilgili inançlar; kazma kokusu yemeği, cenazede ateş; ölümle ilgili eski inançlar; defin merasimi; ölünün yıkanması; cenaze namazı; acı ekmek; defin sonrasında yapılacak işlemler; helva dağıtımı*. Bu bölümün sonunda da dinî bayramlardan Ramazan ve Kurban Bayramı hakkında bilgi verdikten sonra, Ahıska Türklerinde bir günlük zaman anlayışı konusuna değinmektedir.

Eserin altıncı bölümünde Ahıska Türklerinde görülen diğer inançlar üzerinde durulmaktadır. Bu inançlar içerisinde *kadir gecesi; Hidirellez; yağış duası; dünya; güneş ve ay; yıldız; cennet ve cehennem;*

sırat köprüsü; koca nine; yılan; Karanguşla ilgili bir efsane; uğurlu gün, saksagan; rızk; ekmek; bereketli olmak; tuz; Kur'an ant içmek; dua; su; üzerlik yakmak, huti taşı; cinler; karakura; cadı; kurtağzi bağlama gibi konularla ilgili batıl ve dinî inanışlar yer almaktadır.

Eserin yedinci bölümü “*Son olarak*” şeklinde adlandırılmış olup eserin sonuç bölümü olarak verilmektedir. Ancak eser bu bölümle bitmemekte ve araştırmacı eserin sekizinci bölümünde kaynak kişilerin bilgilerini paylaşmakta, dokuzuncu bölümünde Ahıska'nın bir köyü olan Smada köyü ile ilgili tarihî bilgilere yer vermekte, onuncu bölümünde ise Ahıska Türkleri arasında son zamanlarda tartışma konusu olan *Ahıska Türkleri mi? Ahıskalı Türkler mi?* konusuyla ilgili düşüncelerini paylaşmaktadır. Eserin sonunda da bir kaynakça bölümü bulunmaktadır.

Sonuç olarak Tahircan Kukulov, *Ahıska: Âdet, merasim ve tabirleri* adlı kitabında Ahıska Türklerinin köklü bir etnik yapıya sahip olduklarını, Ahıska bölgesindeki Türk varlığının eski tarihlere dayandığını ve bu bölgede yaşayan yerli Türk halkının sürgün edildikleri coğrafyalarda sıkıyönetime tabi tutulmalarına rağmen kültürlerini koruduklarını ve günümüzde de yaşattıklarını objektif bir şekilde dile getirmektedir. Bu eseri kaleme alan araştırmacının temel amacı Ahıska Türklerinin gelenek-göreneklerinin yok olmaması, kültürel değerlere sahip çıkılması ve bir sonraki nesile aktarılmasıdır. Araştırmacının bu eseri folklor sahasında çalışan genç araştırmacılara kaynaklık edecek önemli bir eserdir.

KAYNAKÇA

- Aliyeva Çınar, M. (2021). *Ahıska bölgesinde Gürcülerin konuştuğu Ahıska ağızı* (2. Baskı). Astana Yayınları.
- Aydınğün, A. ve Aydınğün İ. (2015). *Ahıska Türkleri: Ulusötesi bir topluluk-ulusötesi aileler*. Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları.
- Bugay, N.F. (1994). *Turki iz Meshetii: dolgiy put' k reabilitatsii*. İzdatel'skiy dom “ROSS”.
- Buntürk, S. (2007). *Rus Türk mücadelesinde Ahıska Türkleri*. Berikan Yayınları.
- Çınar, İ. (2015). *Atabek Yurdu jeokültürel yaklaşım*. IQ Yayınları.
- Çınar, İ. (2022). *Ahıska sürgününün eğitimsel sonuçları*. Bengü Yayınları.
- Kırzioğlu, F. (2008). Ahıska, Ardahan, Artvin ve Oltu'da Hıristiyan Atabekler Hükümeti (1268-1578). *Bizim Ahıska Dergisi*, Sayı 10-12.
- Tosik Dinç, F. (2019). Kıpçak Türklüğünün Anadolu Türklüğü ile buluşması ve Osmanlı idaresi altında Ahıska. 2. *uluslararası Türk toplulukları bilgi şöleni: Ahıska Türkleri içinde* (40-48). (Ed. M. Aliyeva Çınar, İ. Çınar, S. Kırılı). Türk Ocakları Bursa Şubesi Yayınları.
- Zeyrek, Y. (1995). *Dünden bugüne Ahıska Türklüğü*. Türk Dünyası Yayınları.
- Zeyrek, Y. (2001). *Ahıska bölgesi ve Ahıska Türkleri*. Uyum Ajans.
- Zeyrek, Y. (2007). *Ahıska araştırmaları*. Kozan Ofset Matbaacılık.